

202500643

De Tweede Kamer
t.a.v. Bureau Woordvoering Kabinetsformatie,
de heer van Haersma Buma,
Postbus 20018
2500 EA Den Haag

Kenmerk
Betreft Position Paper "Toekomst Nederlandse Luchtvaart"
Telefoon
E-Mail
Datum 3 december 2025

TUI Nederland N.V.
Postbus 157
2280 AD Rijswijk

Volmerlaan 3
2288 GC Rijswijk

T +31(0)70 326 6000
www.tui.nl
info@tui.nl

Kamer van Koophandel
nummer 27148888

ING Bank IBAN:
NL31 INGB 0659 8782 40
BIC: INGBNL2A

Geachte heer Buma,

Wij hebben met interesse kennisgenomen van het eerste plan *'Samen aan de slag voor een sterker Nederland'*.

Namens de Nederlandse luchtvaartsector bieden wij u hierbij het position paper "Toekomst van de luchtvaart in Nederland" aan. De luchtvaart is van strategisch belang voor ons land: zij versterkt het verdienvermogen, de internationale verbondenheid en de economische ontwikkeling van Nederland. Tegelijkertijd werken wij hard aan verduurzaming en innovatie, onder andere via schonere vliegtuigen, vermindering van nachtvluchten en het stimuleren van duurzame brandstoffen (SAF).

In het position paper schetsen wij vijf prioriteiten die essentieel zijn voor een toekomstbestendig luchtvaartbeleid:

1. Versterk het verdienvermogen van Nederland – ook via luchtvaart
2. Maak duurzame brandstoffen (SAF) topprioriteit
3. Zorg voor een gelijk speelveld in internationaal beleid
4. Bied duidelijkheid rond Schiphol en regionale luchthavens
5. Investeer in een nationaal aerospace-programma

Wij vragen u deze punten mee te nemen in de verdere besprekingen voor een coalitieakkoord. Politieke steun is onmisbaar om de transitie naar een duurzame en concurrerende luchtvaart te versnellen en Nederland economisch sterk en internationaal verbonden te houden.

Voor nadere toelichting staan wij uiteraard graag tot uw beschikking.

Met vriendelijke groet,
Namens de ondertekenaars van het position paper

Arjan Kers
General Manager TUI BeNe

Positionpaper: Toekomst van de luchtvaart in Nederland

Waarom luchtvaart ertoe doet

De luchtvaartsector is van strategisch belang voor Nederland. Samen met de Rotterdamse haven vormt Schiphol onze toegangspoort tot Europa en de wereld. Ook regionale luchthavens versterken de bereikbaarheid en economische ontwikkeling van Nederlandse regio's. Dit alles draagt bij aan het verdienvermogen van Nederland, nu en in de toekomst. Dit is belangrijk voor handel, werkgelegenheid (er werken ongeveer 115.000 collega's in onze sector), het aantrekken van talent en investeringen, kennisontwikkeling en innovatie, en internationale verbondenheid. In een wereld vol geopolitieke spanningen en klimaatuitdagingen is een toekomstbestendig luchtvaartbeleid noodzakelijk. Nederland heeft baat bij een lange termijn koers die duurzaam, samenhangend en economisch sterk is.

De sector investeert in verduurzaming

- De luchtvaart werkt hard aan schoner, stiller en zuiniger vliegen:
- Nieuwe generaties vliegtuigen met lagere emissies en minder geluid worden ingezet.
- Nachtvluchten zijn verminderd; vanaf november 2025 daalt het nachtelijke geluid met meer dan 30%.
- Schiphol en de sector streven naar verdere verstillings in de nacht; onder andere door de inzet van nieuwe, stillere vliegtuigen en via het omgevingsfonds.
- De sector wil koploper worden in het gebruik van duurzame brandstoffen (SAF), die minimaal 65% minder CO₂ uitstoten over hun levenscyclus, vergeleken met fossiele brandstoffen.
- Een aantal partijen in de luchtvaartsector werkt actief samen met spoorwegaansluitingen om internationale treinverbindingen te verbeteren en reizigers te stimuleren om voor korte afstanden de trein te kiezen in plaats van het vliegtuig.
- Via onder andere het Nationaal Groeifondsprogramma *Luchtvaart in Transitie* werken overheid, kennisinstellingen en industrie samen aan duurzame innovatie.

Maar om deze transitie te versnellen, is politieke steun onmisbaar.

Wat de luchtvaartsector nodig heeft van de politiek

1. Versterk het verdienvermogen van Nederland – ook via luchtvaart

Voor veel Nederlandse bedrijven, van multinationals tot start-ups, is een goed functionerend netwerk van luchtverbindingen een randvoorwaarde voor succes. Voor ondernemers en werkgevers is betrouwbare, duurzame en voorspelbare zakelijke mobiliteit nodig om talent aan te trekken, handel te drijven en te innoveren. Het rapport van Mario Draghi onderstreept ook dat Europa – en Nederland in het bijzonder – zijn verdienvermogen moet versterken door gerichte investeringen in innovatie, technologie en strategische infrastructuur. Ons omringende landen zoals Spanje en het Verenigd Koninkrijk hebben de handschoen opgepakt en investeren volop in hun luchtvaartsector. Door de luchtvaartsector actief te betrekken bij het versterken van het verdienvermogen, benut Nederland zijn economische potentieel, terwijl de sector tegelijkertijd bijdraagt aan brede welvaart, maatschappelijk welzijn en nationale veerkracht.

2. Maak duurzame brandstoffen (SAF) topprioriteit

SAF is op dit moment de meest realistische en effectieve manier om schoner te vliegen. Door binnenlandse SAF-productie te stimuleren, verkleinen we onze afhankelijkheid van fossiele importen en versterken we de strategische autonomie van Nederland en de EU. Nederland heeft de kennis, infrastructuur én industrie om hierin voorop te lopen en daarom moeten de productie en het gebruik van SAF gestimuleerd worden. Bouw daarom voort op de aanbevelingen uit de Nationale SAF Roadmap om Nederland te versterken als productielocatie voor SAF en e-SAF.

Gebruik de opbrengsten uit belastingen en het EU ETS voor financiële instrumenten voor duurzame vliegtuigbrandstoffen, zoals het stimuleren van bijmenging van SAF bóven het Europese mandaat. Steun nieuwe en bestaande SAF-producenten in Nederland en zorg voor aansluiting bij het Europese veilingmechanisme voor e-SAF, zoals aanbevolen door de Europese Commissie in het Sustainable Transport Investment Plan. Zo wordt SAF meer beschikbaar en betaalbaar.

3. Zorg voor een gelijk speelveld

Luchtvaart is bij uitstek internationaal. Nederland moet inzetten op versterking van internationale luchtvaartverbindingen. Nationale koppen op Europees beleid die onze concurrentiepositie ondermijnen, moeten we voorkomen. Nationaal beleid drijft passagiers en luchtvracht enkel de grens over, zonder dat het klimaat er beter van wordt. Ondersteun en verbeter internationale systemen zoals CORSIA en voorkom extra nationale lasten (zoals de continue verhoging van de vliegbelasting) die Nederland uit de markt prijzen, terwijl andere landen juist investeren in luchtvaart als strategische infrastructuur en industrie.

4. Zorg voor duidelijkheid rond Schiphol en regionale luchthavens

De sector ondersteunt geluidsreductiedoelen en investeert om deze te halen. Nu is het tijd voor een nieuw Luchthavenverkeerbesluit, zonder verdere nachtsluiting, maar met perspectief voor de sector zodra de doelen zijn gehaald en een robuuste natuurvergunning voor Schiphol. Duidelijkheid is nodig voor omwonenden, passagiers, medewerkers en bedrijven.

5. Investeer in een nationaal aerospace programma

Nederland behoort tot de wereldtop in aerospace-technologie. In de aerospace sector worden hightech oplossingen voor een duurzame luchtvaart en een weerbaar Nederland ontwikkeld. Bundel deze kracht in een programma voor innovatie, R&D, talentontwikkeling en internationale samenwerking. Sluit aan bij het Strategisch Kompas Aerospace en versterk onze positie om Nederlandse kennis en technologie op volgende generaties vliegtuigen te krijgen

Conclusie: wat is nodig voor toekomstbestendig beleid?

- Behoud en versterk de concurrentiekracht: goede toegankelijkheid en connectiviteit zijn cruciaal voor bedrijven, kennisinstellingen en talent. Erken de strategische rol van luchtvaart en multimodale bereikbaarheid voor het verdienvermogen en de internationale positie van Nederland.
- Borg strategische autonomie: grip op essentiële infrastructuur, mobiliteit en logistiek is noodzakelijk in een instabiele wereld.
- Versnel innovatie: geef ruimte aan duurzame ontwikkeling.
- Stem regelgeving internationaal af: voorkom versnippering en nationale koppen.
- Zorg voor een juridisch houdbare stikstofaanpak: die ruimte biedt voor duurzame groei van de sector.
- Houd de luchtvaart betaalbaar: voorkom stapeling van kosten, continue verhoging van vliegbelastingen en andere heffingen en zorg dat vliegen betaalbaar en toegankelijk blijft.

Ondertekend door:

Bureau Kabinetsformatie
Postbus 20018
2500 EA DEN HAAG

TUI Nederland N.V.

Kenmerk: 202500644

Den Haag, 4 december 2025

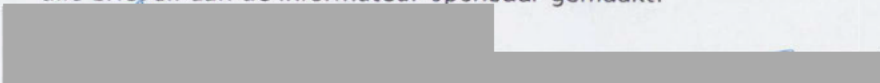
Geachte

Dank voor de brief die ik van u mocht ontvangen.

In het kader van mijn werkzaamheden ontvang ik veel brieven, nota's en verzoeken. Ik verricht mijn werkzaamheden op basis van een door de Tweede Kamer geformuleerde opdracht en de daarvoor gestelde termijn. Dat maakt dat ik helaas niet zelf inhoudelijk op uw schrijven kan reageren. Ik vraag hiervoor uw begrip.

Uw brief zal ook in de volgende fase van de kabinetsformatie beschikbaar blijven voor degenen die daarbij zijn betrokken.

Wellicht ten overvloede, zoals op de website (www.kabinetsformatie2025) staat vermeld, worden alle brieven aan de informateur openbaar gemaakt.

Hoogachtend,

Sybrand Buma
Informateur

202500 645

Stichting ACLO Groningen
Blauwborgje 16, 9747 AC Groningen
Roan Luning (voorzitter)

Groningen, 28 november

Geachte heer Buma,

Met deze brief willen wij u graag succes wensen met de vervolgstappen in het formatieproces.

Met punten op de agenda zoals woningnood, stikstofproblematiek en migratie staat het land voor grote kwesties. Deze thema's raken ook studenten direct. Door woningschaarste en onderwijsbezuinigingen ziet het studentenleven er niet meer hetzelfde uit als 20 jaar geleden. Vorig jaar kwam daar bij dat minister Bruins van OCW de interpretatie van de beleidsregel 'Investeren met publieke middelen in private activiteiten', wilde aanscherpen. Een ogenschijnlijk technische wijziging in uitvoer van beleid, die als praktische uitwerking zou hebben dat onderwijsinstellingen sport- en culturele voorzieningen niet meer zouden mogen financieren vanuit publieke middelen.

In het commissiedebat van OCW op 14 mei jl. is besloten de huidige interpretatie vooralsnog te gedogen. Er is besloten een tijdelijke uitzondering voor studentensport in te voeren en de potentiële gevolgen voor studentensportfaciliteiten in kaart te brengen. Dit onderzoek wordt momenteel uitgevoerd door het ministerie van OCW.

In Nederland maken meer dan 200.000 studenten gebruik van deze faciliteiten. Het zijn niet alleen plekken waar ze fysiek in vorm blijven, ze vervullen een veel bredere en essentiële rol in het welzijn en de ontwikkeling van studenten. Sportverenigingen bieden jongere en oudere studenten een sociale omgeving waar zij nieuwe contacten leggen en de eerste stapjes zetten

in commissies en besturen die de basis leggen voor maatschappelijke betrokkenheid. Daarnaast is sport in een tijd van druk op het mentale welzijn van studenten de best mogelijke uitlaatklep. Wij pleiten voor beleid waarin onderwijsinstellingen kunnen blijven investeren in voorzieningen die het welzijn van studenten versterken.

Het is echter niet duidelijk of deze tijdelijke uitzondering en de uitkomst van het onderzoek ook zullen leiden tot een uitzonderingspositie. Het alsnog herinterpreteren van deze regel zal grote gevolgen hebben. Niet alleen voor studenten, die meer gaan betalen voor sport, en er mentaal onder zullen lijden, maar ook voor gemeenten, die duizenden sportende studenten moeten voorzien van sport en daar noch de infrastructuur, noch de financiën voor hebben.

Onze oproep is dan ook: denk aan studenten en maak u sterk voor het behoud van de studentensport zoals we die nu kennen.

Met vriendelijke groet,

Stichting Academische Centrale voor Lichamelijke Opvoeding (ACLO)

ACLO)>>>

STUDENTENSPORT
GRONINGEN

PostNL
Port Betaald

PostNL
Port Betaald

01.12.2025
PB/RDAM

00000

RX4CC - #X830XOX#00#0000#

De Tweede Kamer
t.a.v. Bureau Woordvoering
Kabinetsformatie
Postbus 20018
2500 EA Den Haag

0746853218

DGP

POBOX Rotterdam
INTRAPOST B.V.

port betaald

Bureau Kabinetsformatie
Postbus 20018
2500 EA DEN HAAG

Stichting ACLO Groningen
Blauwborgje 16
9742 BL GRONINGEN

Kenmerk: 202500646

Den Haag, 4 december 2025

Geachte heer/mevrouw,

Dank voor de brief die ik van u mocht ontvangen.

In het kader van mijn werkzaamheden ontvang ik veel brieven, nota's en verzoeken. Ik verricht mijn werkzaamheden op basis van een door de Tweede Kamer geformuleerde opdracht en de daarvoor gestelde termijn. Dat maakt dat ik helaas niet zelf inhoudelijk op uw schrijven kan reageren. Ik vraag hiervoor uw begrip.

Uw brief zal ook in de volgende fase van de kabinetsformatie beschikbaar blijven voor degenen die daarbij zijn betrokken.

Wellicht ten overvloede, zoals op de website (www.kabinetsformatie2025) staat vermeld, worden alle brieven aan de informateur openbaar gemaakt.

Hoogachtend,

Sybrand Buma
Informateur

202500647

De Tweede Kamer
t.a.v. Bureau Woordvoering Kabinetsformatie
Postbus 20018
2500 EA Den Haag

Willemsplein 4
5211 AK 's-Hertogenbosch

01/12/2025

Betreft: Verklein de energiekloof in het regeerakkoord

Geachte heer Van Haersma Buma,

De uitslag van de Tweede Kamerverkiezingen van 2025 onderstreept het brede maatschappelijke draagvlak voor een energiebeleid dat betaalbaarheid centraal stelt. De kiezer heeft duidelijk gemaakt dat het verkleinen van de energiekloof en het tegengaan van energiearmoede urgente thema's zijn voor het nieuwe kabinet.

Uit het onderzoek naar de energiekloof van Berenschot in opdracht van Essent blijkt dat het vaste deel van de energierekening tot 2035 zal stijgen tot circa 60% van de totale rekening, en dat 42% van de huishoudens niet actief zal deelnemen aan de energietransitie. Momenteel leeft ruim 6% van de huishoudens in energiearmoede, met uitschieters tot 30% onder particuliere huurders. Regionale verschillen zijn groot: in sommige gebieden besteden huishoudens tot 8% van hun inkomen aan energie, tegenover een landelijk gemiddelde van 6,4%. Zonder ingrijpen zal het percentage huishoudens in energiearmoede verder stijgen.

1. Financiering van netbeheerskosten uit algemene middelen

De investeringen in netverzwaring en infrastructuur drukken steeds zwaarder op de energierekening van huishoudens. Door deze kosten uit de algemene middelen te financieren, kan de energierekening substantieel dalen. Dit sluit aan bij de wens om vaste lasten te verlagen en energie voor iedereen betaalbaar te houden.

2. Voorkomen van extra kosten door de bijmengverplichting groen gas

Het wetsvoorstel voor de bijmengverplichting groen gas leidt tot een directe kostenstijging van de energierekening, tot wel €210 per huishouden per jaar in 2031. Dit vergroot de energiekloof. Een focus op een soepele implementatie van ETS2 biedt een doelmatiger alternatief voor CO₂-reductie, zonder extra kosten voor huishoudens.

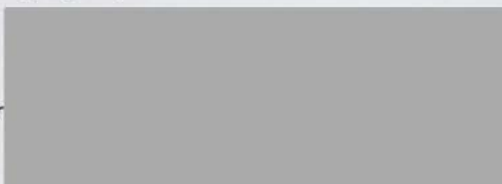
3. Verbeteren van toegankelijkheid van subsidies en ondersteuning

De komende jaren moeten we verduurzaming toegankelijk maken zoals met een nationaal isolatieoffensief, subsidies voor verduurzaming en een hulp aan kwetsbare huishoudens. Het is essentieel dat de toegankelijkheid van subsidies en ondersteuning daarin gewaarborgd wordt. Veel huishoudens weten namelijk de weg naar bestaande regelingen niet te vinden. Een centraal loket voor woningverduurzaming en een hogere vergoeding voor de laagste inkomens dragen bij aan een inclusieve energietransitie.

De verkiezingsuitslag biedt een solide basis voor een regeerakkoord dat de energiekloof daadwerkelijk kan verkleinen. Ik vraag u deze aanbevelingen te betrekken bij de onderhandelingen, zodat energie betaalbaar blijft voor alle Nederlanders en iedereen de volgende stap kan zetten in de energietransitie. Ik wens u de komende weken veel succes met uw belangrijke taak in de vorming van een nieuw kabinet. Ik ben altijd bereid nadere toelichting te geven op bovenstaand.

Met vriendelijke groet,

Resi Becker
CEO
Essent NV

Onderzoek 'de energiekloof'

RAPPORTAGE

Thijs Verboon, Camille Aardening, Sieb Rodenburg en Naud van de Ven

essent

03-09-2025

De energiekloof wordt groter door de energietransitie, en zorgt ervoor dat specifieke groepen achterblijven

Op dit moment is er een groot verschil in energiequote per huishouden.

Dit is de energiekloof.

Het deel van het inkomen dat wordt besteed aan de energierekening verschilt per huishouden (zie figuur). Dit noemen we de energiekloof. De energiekloof wordt veroorzaakt door verschillende factoren, zoals inkomen, stookgedrag, energetische kwaliteit, type en grootte van het huis. Daarnaast zien we dat er verschil in energiequote bestaat tussen de doelgroepen. Zo hebben huurders doorgaans een hogere energiequote dan huishoudens met een koophuis.

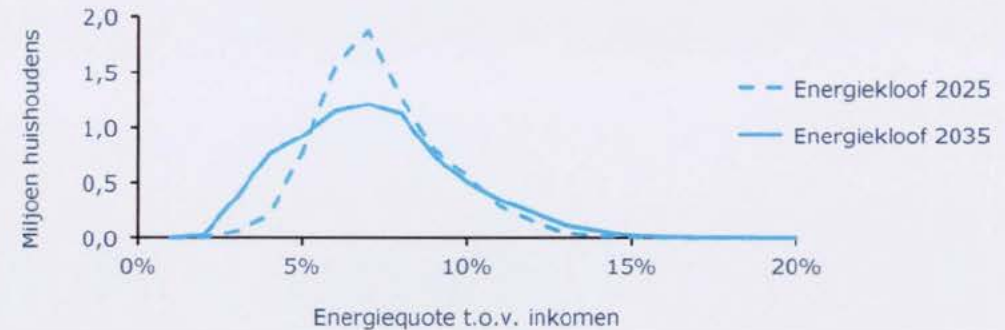
De kloof wordt verbreed door de energietransitie.

De energiekloof verandert door de energietransitie (zie figuur - boven). Huishoudens die investeren in verduurzaming zullen de energiekosten zien dalen, terwijl huishoudens die achterblijven meer gaan betalen door toenemende nettarieven en een toenemende gasprijs.

Specifieke doelgroepen blijven achter

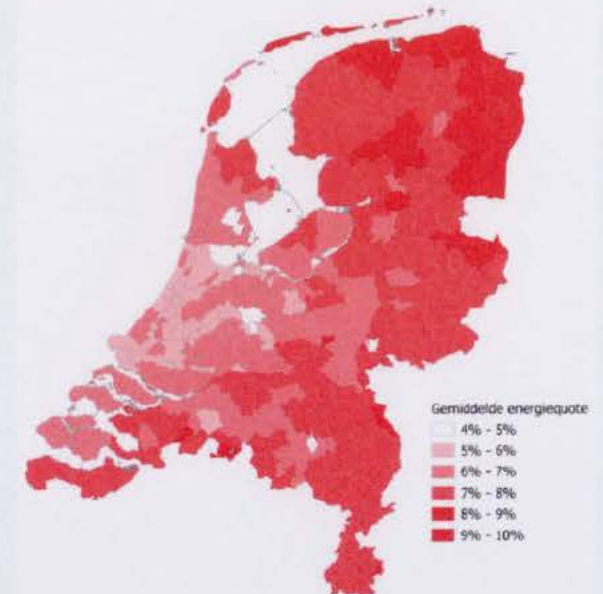
Een aantal groepen kan niet meekomen, en blijft aan de rechterkant van de kloof hangen. We zien dat een aantal specifieke huishoudens niet kan meekomen. Het gaat hier met name om huishoudens zonder investeringsmogelijkheid (huurders of lage inkomens). Daarnaast is er een groot verschil in energiequote tussen randstad en de rest van Nederland (zie figuur - onder).

De energiekloof nu, en in 2035

Regionale verschillen

In het figuur rechts is de energiequote per gemeente weergegeven. Er is een energiekloof tussen de Randstad en de rest van Nederland. Dit is te verklaren doordat woningen in de randstad kleiner maar een betere energetische kwaliteit hebben. Daarnaast hebben huishoudens hier een hoger inkomen.

Achterblijvers hebben beperkt ruimte om de kloof zélf over te steken, aanpassing van beleidsinstrumentarium is gewenst

Bijna de helft van de huishoudens blijft achter in de energietransitie, waarbij bepaalde doelgroepen onevenredig zwaar worden getroffen.

- Naar verwachting zal 42% van de Nederlandse huishoudens in 2035 niet actief deelnemen aan de energietransitie, wat leidt tot hogere energiekosten voor deze groep.
- Momenteel leeft 7% van de huishoudens in energiearmoede (meer dan 10% van het inkomen gaat naar energiekosten). Van deze groep woont 69% in sociale huurwoningen, waar verduurzaming vaak lastiger is.
- Bij particuliere huurders leeft 30% in energiearmoede. Zij hebben beperkt handelingsperspectief omdat verduurzaming grote investeringen vereist die zij zelf niet kunnen doen, waardoor ze afhankelijk zijn van hun verhuurders.
- Er zijn grote regionale verschillen in energiearmoede: de energiequote is aanzienlijk lager in de Randstad dan in het buitengebied. Vooral gemeenten in Groningen, Drenthe en Limburg hebben hoge energiequotes door factoren als lagere inkomens, grotere woningen en slechtere isolatie.
- In stedelijke gemeenten is de spreiding van de energiequote groter dan in plattelandsgemeenten. Hier vindt je dus ook de grootste uitschieters. In plattelandsgemeenten is de energiequote over de buurten heen meer uniform.

De kloof kan worden overbrugd door huidig beleid effectiever in te richten met een aanvulling voor specifieke doelgroepen.

Er is al veel beleid rondom de energietransitie-technologieën en energiearmoede. Echter, deze beleidskaders dichten de kloof niet doordat ze niet goed worden benut of voornamelijk landen bij de huishoudens die niet achter blijven in de energietransitie. Daarom stellen we de volgende maatregelen voor:

- 1. Vergroot de zichtbaarheid van het huidige beleid en breidt het beleid gericht uit voor de kwetsbare doelgroepen:** Er is effectief beleid om inwoners te ondersteunen, maar de armste huishoudens weten deze instrumenten vaak niet te vinden.
- 2. Verminder de complexiteit van het huidige instrumentarium en focus op integrale, gebruiksvriendelijke ondersteuning.**
- 3. Ontwikkel aanvullend beleid voor de onderbelichte doelgroepen:** Voor specifieke groepen, zoals particuliere huurders, ontbreken momenteel effectieve instrumenten om hun energierekening structureel te verlagen.
- 4. Combineer langetermijnverduurzaming met kortetermijnondersteuning:** De energietransitie vraagt om een focus op langetermijnoplossingen zoals isolatie en duurzame installaties, maar er zijn nu huishoudens die hun energierekening niet kunnen betalen. Dit zorgt nu voor een spanningsveld.

Inleiding

Essent zet zich in om de energiekloof te dichten door inzicht te verkrijgen en effectieve interventies te identificeren

Situatie

Essent heeft Berenschot gevraagd om onderzoek te doen naar de veranderende energierekening en de kloof die ontstaat door de energietransitie. Eerdere onderzoeken van Berenschot hebben aangetoond dat de energierekening voor huishoudens naar verwachting hoog blijft tussen 2023 en 2035, voornamelijk door hogere belastingen op aardgas, stijgende netbeheerkosten en structureel hogere energieprijzen. Daarnaast is er een noodfonds opgezet om huishoudens te ondersteunen, wat een belangrijke stap is in het bieden van directe hulp. Echter, er is behoefte aan structurele oplossingen en een duidelijke visie om deze groepen op de lange termijn te ondersteunen.

Complicatie

Ondanks de inspanningen om huishoudens te ondersteunen, blijven er structureel groepen in de samenleving die niet meekomen met de energietransitie. Dit vergroot de kloof in energiekosten, die bekend staat als de energiequote. De energiequote verwijst naar het aandeel van het inkomen dat iemand besteedt aan energie.

De omvang en oorzaken van deze kloof blijven onduidelijk, wat het formuleren van effectieve beleidsinterventies belemmert. Daarnaast dragen ontwikkelingen zoals stijgende gasprijzen en veranderingen in de wereldwijde energiemarkt bij aan de toenemende kosten. Tussen nu en 2035 zal deze problematiek naar verwachting verergeren, met grote verschillen in energierekeningen afhankelijk van de mate van verduurzaming van woningen.

Doel

Het doel van dit onderzoek is om inzicht te krijgen in de omvang van de kloof en hoe deze verandert, welke oorzaken hieraan ten grondslag liggen, welke doelgroepen worden getroffen en hoe de kloof kan worden gedicht.

Essent wil verder inzicht krijgen in de interventies en instrumenten die kunnen worden ingezet om deze kloof te dichten. Door de huidige kloof en de veranderingen hierin te onderzoeken, kan Essent bijdragen aan het formuleren van effectieve beleidsinterventies en structurele ondersteuning bieden, samen met andere partijen in Nederland.

In dit rapport brengen we de huidige en toekomstige energiekloof in kaart, en verkennen we het dichten van de kloof

In dit rapport onderzoeken we de energiekloof op zowel macro- als microniveau. We analyseren de grote trends in energiequotes en energieverbruik, en de impact hiervan op huishoudens in de praktijk. Dit doen we aan de hand van drie hoofdonderdelen:

- 1. De huidige kloof:** *Hoe groot is de energiekloof op dit moment? Welke groepen worden het hardst getroffen?* We analyseren hoe de huidige energiequote verschilt tussen huishoudens. Hierbij kijken we naar de invloed van woningtype, woningeigendom en inkomen.
- 2. De ontwikkeling van de kloof:** *Hoe verandert de energiekloof richting 2035? Welke effecten hebben verduurzamingsmaatregelen en toekomstige energieprijzen?* We modelleren de impact van verduurzamingsmaatregelen, zoals warmtepompen en zonnepanelen, en combineren deze met toekomstige energieprijverwachtingen om de energiequote in 2035 te voorspellen.
- 3. Regionale verdieping van de kloof:** *Welke regionale verschillen hebben impact op de kloof? Hoe zorgen regionale verschillen voor een verschil op de kloof?* We analyseren regionale data om verschillen te kunnen duiden.
- 4. Perspectief dichten van de kloof:** *Welke beleidsmaatregelen en interventies kunnen helpen om de kloof te verkleinen?* We onderzoeken welke beleidsmaatregelen en interventies kunnen bijdragen aan het dichten van de kloof en nemen deze op als aanbevelingen.

Voor gedetailleerde data-analyses en berekeningen verwijzen we naar de bijlage.

Inhoudsopgave

1

[De huidige kloof](#)

2

[De ontwikkeling van de kloof](#)

3

[Regionale verdieping van de kloof](#)

4

[Perspectief op het dichten van de kloof](#)

5

[BIJLAGEN](#)

Over dit onderzoek

Dit onderzoek is uitgevoerd door
Berenschot in opdracht van:

The logo for 'essent' is displayed in white lowercase letters on a red rectangular background.

1. De huidige kloof

Er is een energiekloof: het aandeel van ons inkomen dat naar energie gaat, verschilt in grote mate

Het deel van het inkomen dat naar energie gaat, wordt de energiequote genoemd. Het verschil tussen de hoogste en laagste energiequotes, definiëren we als de energiekloof.

Factoren zoals woningtype, gezinssamenstelling en gedrag beïnvloeden het energieverbruik en daarmee de energierekening. Daarnaast spelen inkomensverschillen een rol.

De analyse van de huidige kloof laat zien dat de energiequote nu al sterk varieert tussen huishoudens.

De bijbehorende grafiek maakt duidelijk dat er geen lineair verband is tussen inkomen en energieverbruik. Afhankelijk van de situatie loopt de energiequote uiteen van minder dan 1% tot meer dan 15% van het inkomen.

Deze analyse is een benadering, gebaseerd op buurtgemiddelden voor verschillende woningtypes en gegevens vanuit de CBS-kerncijfers voor wijken en buurten¹. De daadwerkelijke kloof is groter doordat we kijken naar gemiddelden.

In de analyse wordt uitgegaan van het **gestandaardiseerde inkomen**, waarbij het besteedbaar inkomen is gecorrigeerd voor de grootte en samenstelling van het huishouden. Dit gestandaardiseerde inkomen geldt als maat voor de welvaart van (de leden van) een huishouden. Dit is een ander inkomen dan waarmee TNO energiearmoede berekent, maar maakt wel een koppeling met andere data mogelijk.

Methode

De energiekloof in 2025

De gevisualiseerde energiekloof

Vooraf huurders bevinden zich aan de kwetsbare kant van de kloof, door een gemiddeld lager inkomen

Huurders hebben over het algemeen een aanzienlijk hogere energiequote, wat vooral te verklaren is door een lager inkomen. Huurders hebben gemiddeld een inkomen dat 43% lager is, wat leidt tot een in een significant hogere energiequote. Tegelijkertijd is hun energierekening 25% lager.

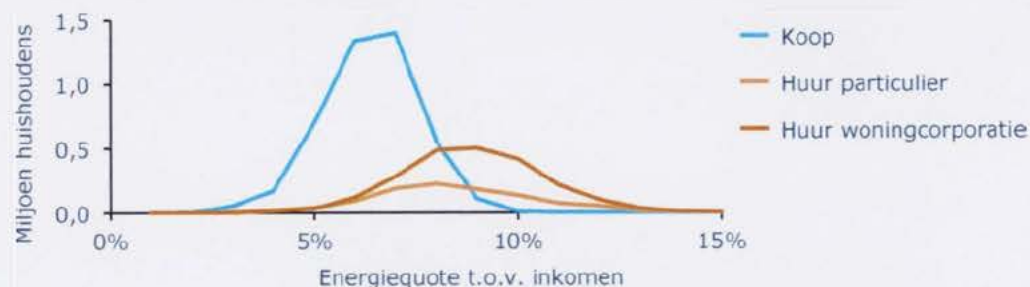
De energiequote varieert per woningtype, en is niet eenduidig hoger voor een bepaald woningtype.

Appartementen hebben gemiddeld een iets lagere energiequote, voornamelijk doordat het energieverbruik lager is. Tegelijkertijd ligt het gemiddelde inkomen van appartement-bewoners ook lager. Eengezinswoningen verbruiken gemiddeld 65% meer energie, waardoor bewoners van deze woningen, vooral bij lagere inkomens, een kwetsbare groep vormen.

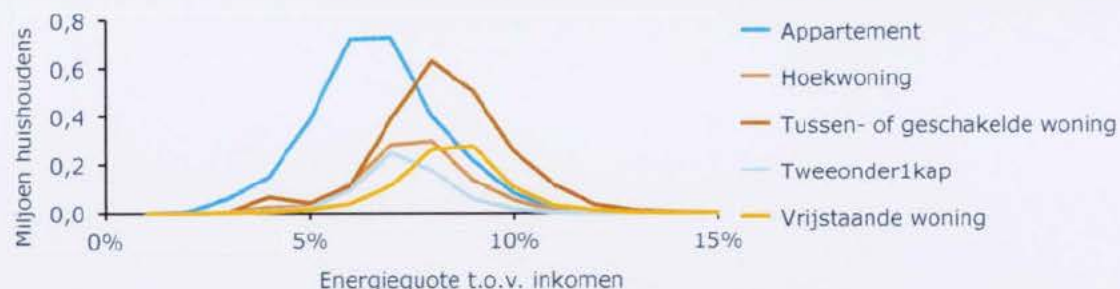
Naast de groep met lagere inkomens, heeft ook een aanzienlijk deel van de middeninkomens een relatief hoge energiequote.

Een laag inkomen hangt vaak samen met een hoge energiequote. Echter, geeft ook een deel van de middeninkomens een groot deel van het inkomens uit aan energie.

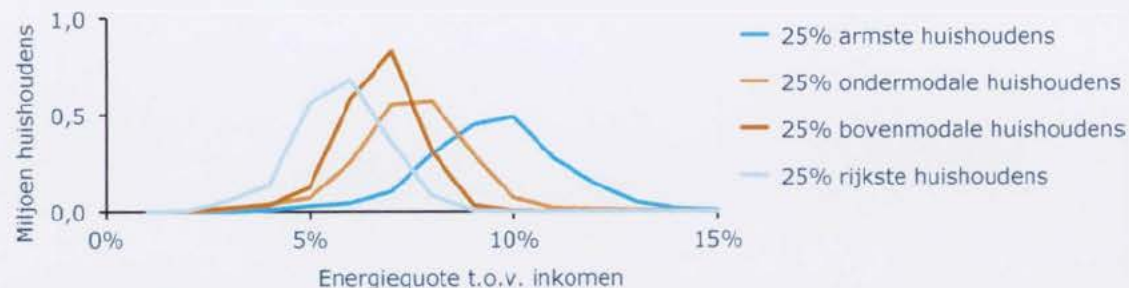
De energiekloof op basis van woningeigendom

De energiekloof op basis van huistype

De energiekloof op basis van inkomen

De energiekloof is ook zichtbaar op regionaal niveau; de gemiddelde energiequote is hoger buiten de randstad

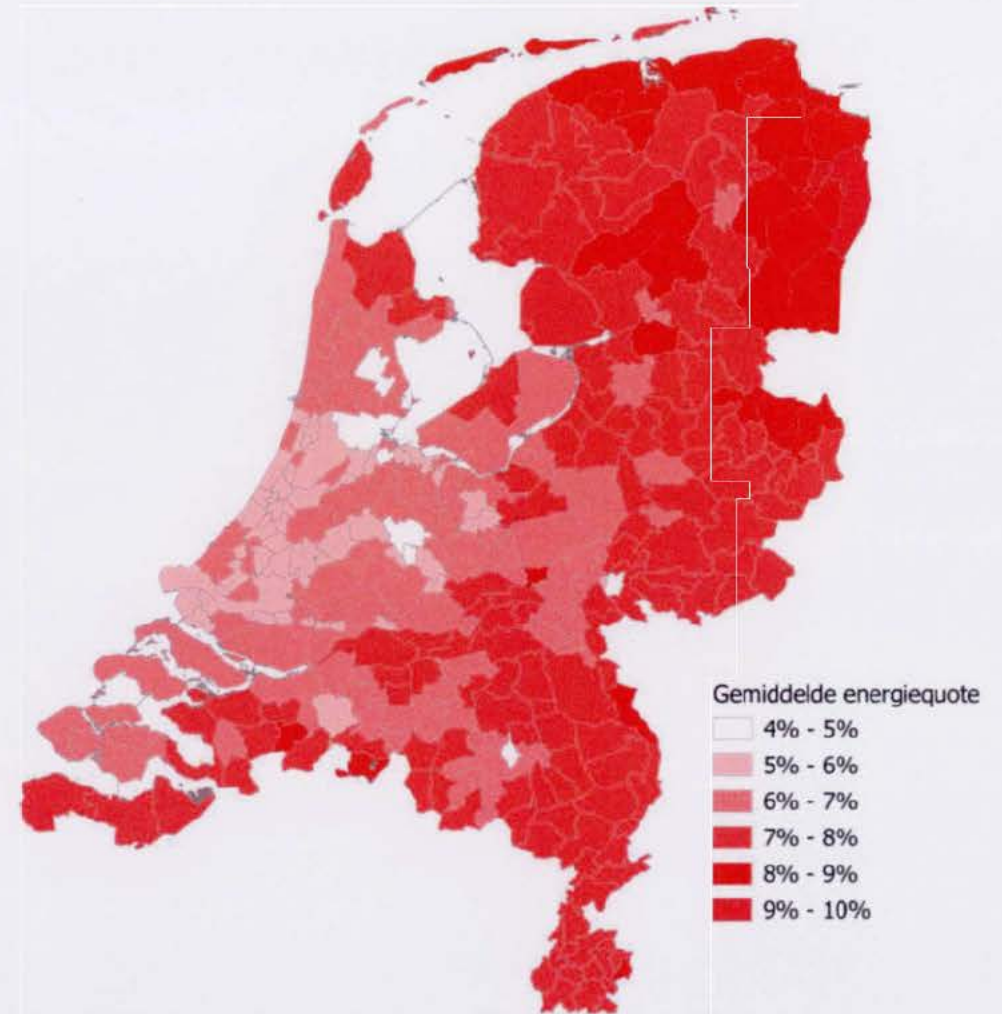
Er is een energiekloof tussen de Randstad en de rest van Nederland. Dit is te verklaren door een combinatie van kleiner maar betere energetische kwaliteit van woningen en een hoger inkomen.

In landelijk gebied is het gemiddelde woonoppervlak groter², wat doorgaans leidt tot een hogere energierekening, voornamelijk door een grotere vraag naar ruimteverwarming. Daarnaast zijn de woningen doorgaans van slechtere energetische kwaliteit. Dit heeft deels te maken met leeftijd van de woningen.

Een gemeentelijke kaart met gemiddelde woonoppervlaktes vertoont dan ook vrijwel een spiegelbeeld van de energiequote-kaart. Daarnaast ligt het inkomen buiten de Randstad gemiddeld lager. Zo bedraagt het gestandaardiseerde inkomen in Friesland € 32.800 per jaar, terwijl dit in Utrecht € 37.900 is³.

Het figuur hiernaast geeft de gemiddelde energiequote per gemeente in Nederland weer. Gemeenten met een energiequote tussen 4% en 5% zijn in het wit weergegeven, terwijl donkerrode tinten duiden op een hogere energiequote.

In hoofdstuk 3 maken we een lokale verdieping op de energiekloof binnen een aantal provincies.

De gemiddelde energiequote in Nederlandse gemeenten

2. De ontwikkeling van de kloof

De kloof verandert door de energietransitie. De consument heeft maar beperkt handelingsperspectief

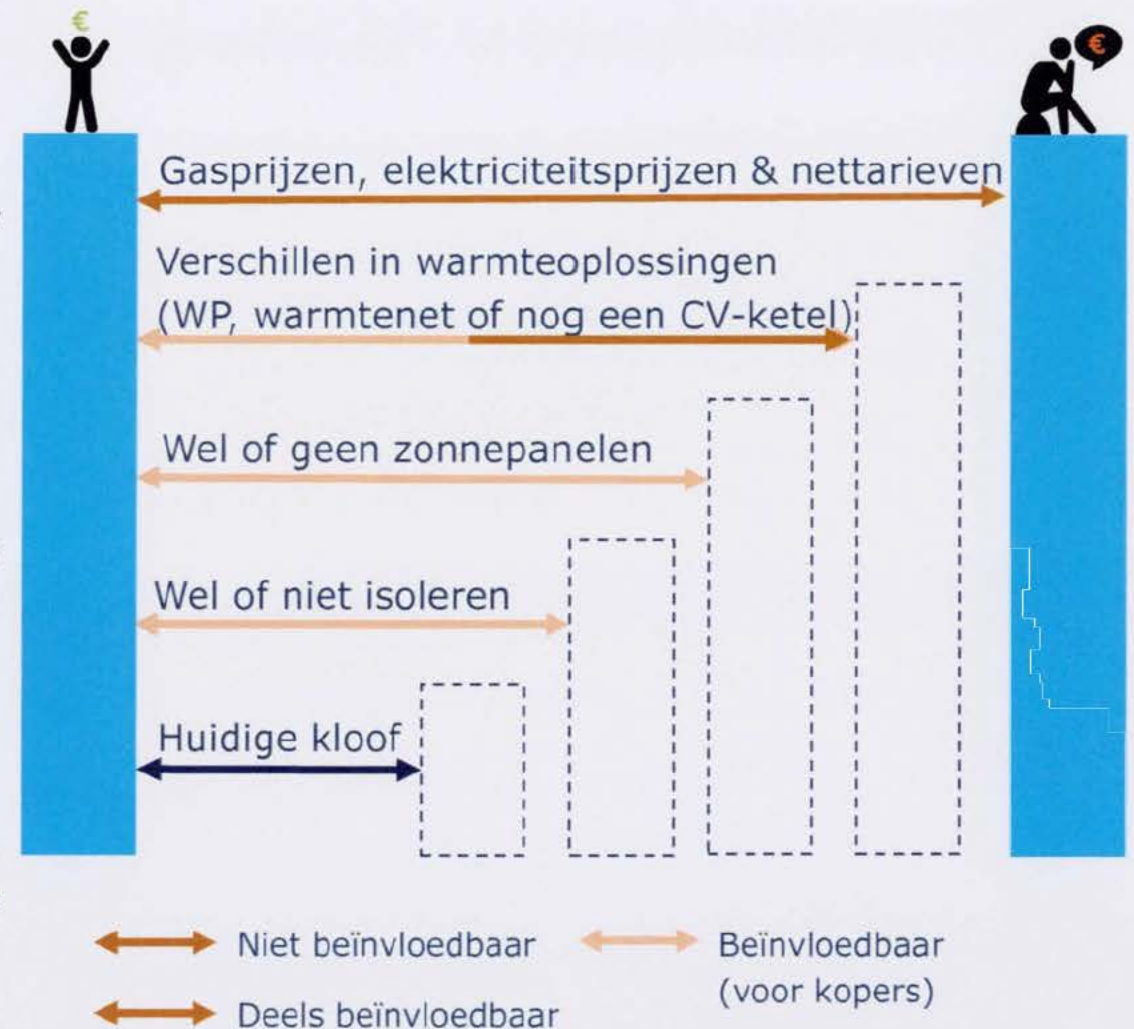
De kloof verandert deels door interne ontwikkelingen binnen huishoudens, waarbij vaak investeringen nodig zijn.

Allereerst zal de energiekloof tussen huishoudens veranderen door verschillen tussen individuen. Sommige mensen investeren in verduurzaming, zoals (hybride) warmtepompen, zonnepanelen of isolatie, terwijl anderen dat (nog) niet doen. Dit kan verschillende oorzaken hebben, zoals verschillen in inkomen, energieverbruik of woning, maar ook een gebrek aan kennis, tijd of betrokkenheid bij de energietransitie.

Huishoudens die wél investeren, zullen de energiekosten doorgaans zien dalen. Tegelijk verschuiven de kosten: er moet bijvoorbeeld een lening worden afgelost of spaargeld is gebruikt, wat nu niet meer beschikbaar is voor andere uitgaven.

De consument heeft beperkt invloed op zijn rekening

Het vaste deel van de energierekening groeit tot 2035. Dit bestaat onder andere uit nettarieven en vastrecht. De consument heeft hier beperkt invloed op. Daarnaast kunnen huurders vaak niet zelf kiezen voor isolatie of duurzame warmteoplossingen, zoals bij een warmtenet. Daarnaast kan de kloof verder veranderen door fluctuaties in nettarieven of energieprijzen.

Ook wanneer het wel mogelijk is, worden technologieën door verschillende obstakels wisselend geadopteerd

Uit onderzoek van onder andere TNO en SCP blijkt dat de volgende factoren belemmeringen vormen bij het verduurzamen van huishoudens^{4,5}:

	Investeringskosten	Hoge initiële kosten voor verduurzaming (zoals zonnepanelen, warmtepompen, isolatie) zijn een drempel, vooral voor huishoudens met een lager inkomen of zonder spaargeld.
	Inkomen	Lagere inkomensgroepen hebben minder financiële ruimte voor verduurzaming, en worden relatief zwaarder getroffen door stijgende energieprijzen.
	Energieverbruik	Huishoudens met een laag verbruik hebben minder financiële prikkels om te verduurzamen, terwijl grootverbruikers juist vaak betere middelen hebben om te investeren.
	Kennis	Gebrek aan kennis over beschikbare technologieën en subsidieregelingen belemmert de deelname aan de energietransitie. Hierbij speelt taal en geletterdheid ook een rol.
	Tijd	De energietransitie vraagt om tijdsinvestering voor het zoeken naar informatie, aanvragen van subsidies, en het afstemmen met installateurs. Dit is iets wat niet iedereen zich kan veroorloven.
	Wantrouwen	Wantrouwen in de overheid, de energiebedrijven of de technologie remt de bereidheid tot deelname.
	Langetermijn - perspectief	Veel mensen vinden het moeilijk om investeringen met een lange terugverdientijd te rechtvaardigen, zeker als ze verwachten te verhuizen of ouder zijn.
	Motivatie	Zonder directe (financiële of sociale) beloning of urgentie ontbreekt bij sommige doelgroepen de motivatie om actie te ondernemen.

⁴TNO (2024) - [De energie-armoedekloof in Nederland](#)

⁵SCP (2021) - [Woningverduurzaming: willen en kunnen betekent nog niet doen](#)

De technologieën zijn in dit onderzoek op basis van de onderstaande aannames toebedeeld

Verschillende eigenschappen beïnvloeden de adoptie van de verduurzamingstechnologieën. De onderstaande tabel laat enkele van deze effecten zien. Zo is investeren doorgaans laagdrempeliger bij een hoog inkomen, en is de businesscase gunstiger bij een hoog energieverbruik. Woningcorporaties verduurzamen relatief vaak op basis van bestaande afspraken, terwijl particuliere huurwoningen achterblijven. In appartementen komt vaker een warmtenet voor, maar de VvE-dynamiek bemoeilijkt daarentegen vaak de woningisolatie. Zie [de bijlagen](#) voor een verdere onderbouwing.

Adoptiekans		Hoog inkomen t.o.v. laag	Hoog energiegebruik t.o.v. laag	Particulier huurhuis t.o.v. koop	Corporatie huurhuis t.o.v. koop	Appartement t.o.v. eengezinswoning
Technologieën	 Isolatie	++ (bij koop)	++ (bij koop)	-	+	-
	 Hybride warmtepomp	++ (bij koop)	++ (bij koop)	-	+	--
	 Warmtepomp	++ (bij koop)	+ (bij koop)	-	+	--
	 Warmtenet	=	=	=	+	++
	 Zonnepanelen	++ (bij koop)	++ (bij koop)	-	=	--

De tekens hebben de volgende betekenis:

- + tot 30% meer kans
- ++ 30% + meer kans
- tot 30% minder kans
- 30% + minder kans
- = geen verschil

Daarnaast verandert ook de energierekening: kostenposten verschuiven van variabel naar vast

Stroom wordt goedkoper richting 2035, de netbeheerkosten worden echter duurder.

Zowel de energiebelasting als de stroomprijs worden naar verwachting lager, maar de netbeheerkosten stijgen. Dit heeft nadelige gevolgen voor kleinverbruikers, terwijl grotere verbruikers, zoals huishoudens met een warmtepomp of elektrische auto, er juist van profiteren. Al met al verandert de gemiddelde energierekening niet.

ETS2 (de Europese CO₂-heffing) en de bijmengverplichting van groen gas verhogen de gasprijs

Hoewel de energiebelasting op gas wordt verlaagd, wordt dit gecompenseerd door de stijging van de gasprijs en de hogere kosten van groen gas, wat duurder is dan aardgas. Hierdoor zal de gasrekening omhoog gaan.

De gemiddelde energierekening nu, in 2025

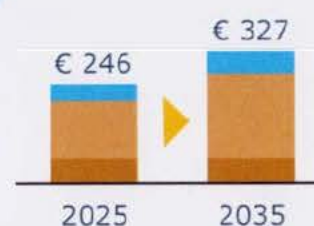
1.020 m³ 2.420 kWh

■ Vaste kosten
 ■ Variabele kosten
 ■ Vermindering energiebelasting

Vaste kosten (per jaar)

■ BTW
 ■ Netbeheerkosten
 ■ Vaste leveringskosten

Variabele kosten (per m³)

■ Bijmengverplichting groen gas
 ■ ETS2
 ■ Energiebelasting
 ■ Gasprijs

Vaste kosten (per jaar)

■ BTW
 ■ Netbeheerkosten
 ■ Vaste leveringskosten

Variabele kosten (per kWh)

■ Energiebelasting
 ■ Stroomprijs

De energiekloof wordt groter, maar gemiddeld daalt de energiequote

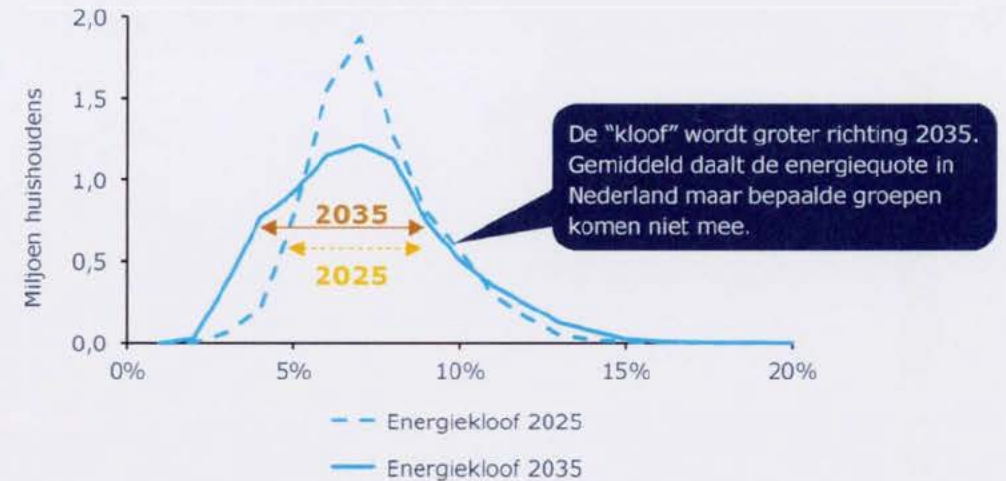
Hoewel de gemiddelde energiequote iets afneemt, gaat 57% van de huishoudens er iets op achteruit.

Het percentage Nederlanders dat investeert in verduurzaming zal minder energie gaan verbruiken, waardoor hun uitgaven dalen. Tegelijkertijd zullen de prijzen iets stijgen, waardoor de overige huishoudens meer gaan betalen, wat hun positie naar rechts doet verschuiven.

De kloof wordt breder richting 2035, doordat één deel van de bevolking niet mee doet aan de energietransitie

Als we de kloof in 2035 analyseren op basis van eigenaarschap, zien we dat de spreiding groter wordt. De achterblijvers, die afhankelijk van gas blijven, vormen 42% en gaan allemaal achteruit. Daarnaast gaan ook sommige andere huishoudens erop achteruit. Zo compenseren zonnepanelen vaak niet volledig voor de stijgende gasprijzen.

De energiekloof nu, en in 2035

Verskil tussen groepen wordt groter; grootgebruikers die kunnen investeren gaan er gemiddeld het meest op vooruit

Grootgebruikers gaan er het meest op vooruit, terwijl appartementen en huurders minder voordeel ervaren.

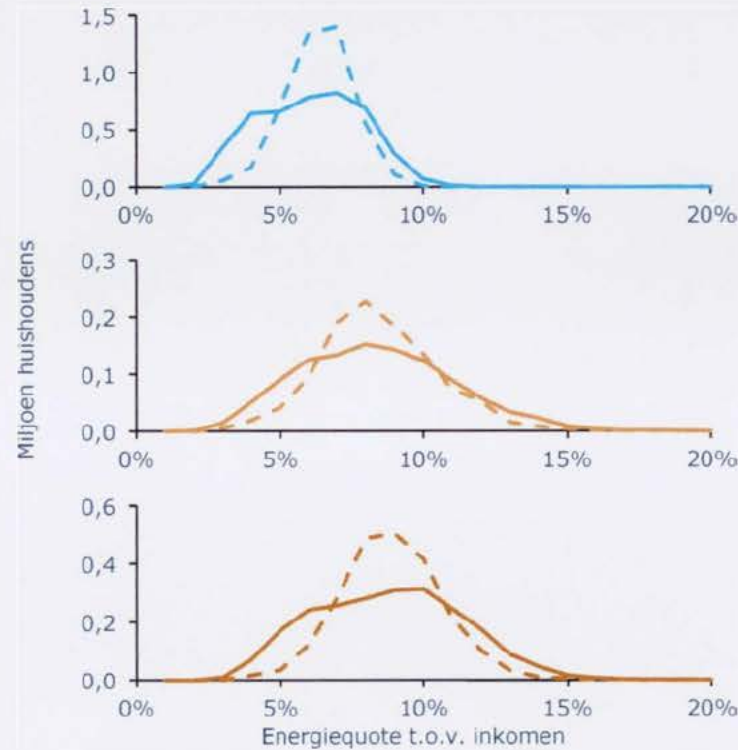
Grootgebruikers profiteren van de verschuiving naar meer vaste kosten in de elektriciteitsrekening. Dit zijn vaker bewoners van koop- en grotere woningen, en minder vaak huurders of appartement-bewoners. Bovendien is de terugverdientijd van de verduurzamingsinvesteringen voor huiseigenaren met een hoger verbruik meestal gunstiger.

Voor de energiequote is een warmtenet de minst voordelige warmteoplossing.

Bij warmtepompen verbetert de energiequote aanzienlijk, maar daar staat een eigen investering tegenover. Voor huishoudens met een warmtenet verbetert de energiequote minder. Echter, hoeft de bewoner ook geen investering te doen.

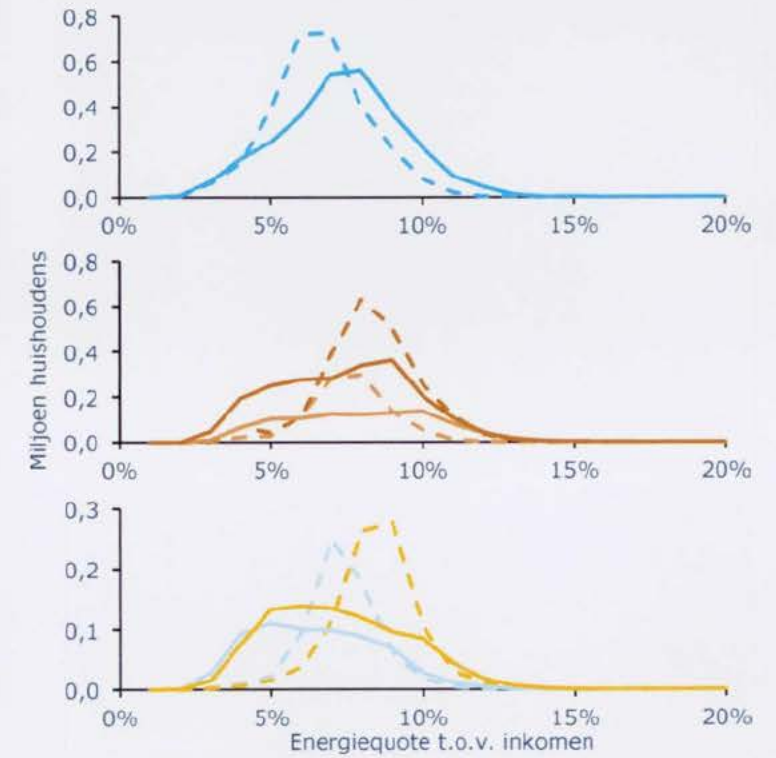
Warmtenetten komen vooral voor bij appartementen, en huurders wonen relatief vaker in een appartement.

De energiekloof op basis van woningeigendom

- - - Koop 2025   - - - Koop 2035
 - - - Huur particulier 2025   - - - Huur particulier 2035
 - - - Huur corporatie 2025   - - - Huur corporatie 2035

De energiekloof op basis van huistype

- - - Appartement 2025   - - - Appartement 2035
 - - - Hoekwoning 2025   - - - Hoekwoning 2035
 - - - Tussenwoning 2025   - - - Tussenwoning 2035
 - - - Twee-onder-een-kap 2025   - - - Twee-onder-een-kap 2035
 - - - Vrijstaande woning 2025   - - - Vrijstaande woning 2035

Een aantal groepen blijft achter, maar elke groep bevindt zich gedeeltelijk binnen het aandachtsgebied

De focus moet vooral worden gelegd op de groep met een energiequote van boven de 10% (zie onderstaande toelichting).

We onderscheiden de volgende groepen in het aandachtsgebied:

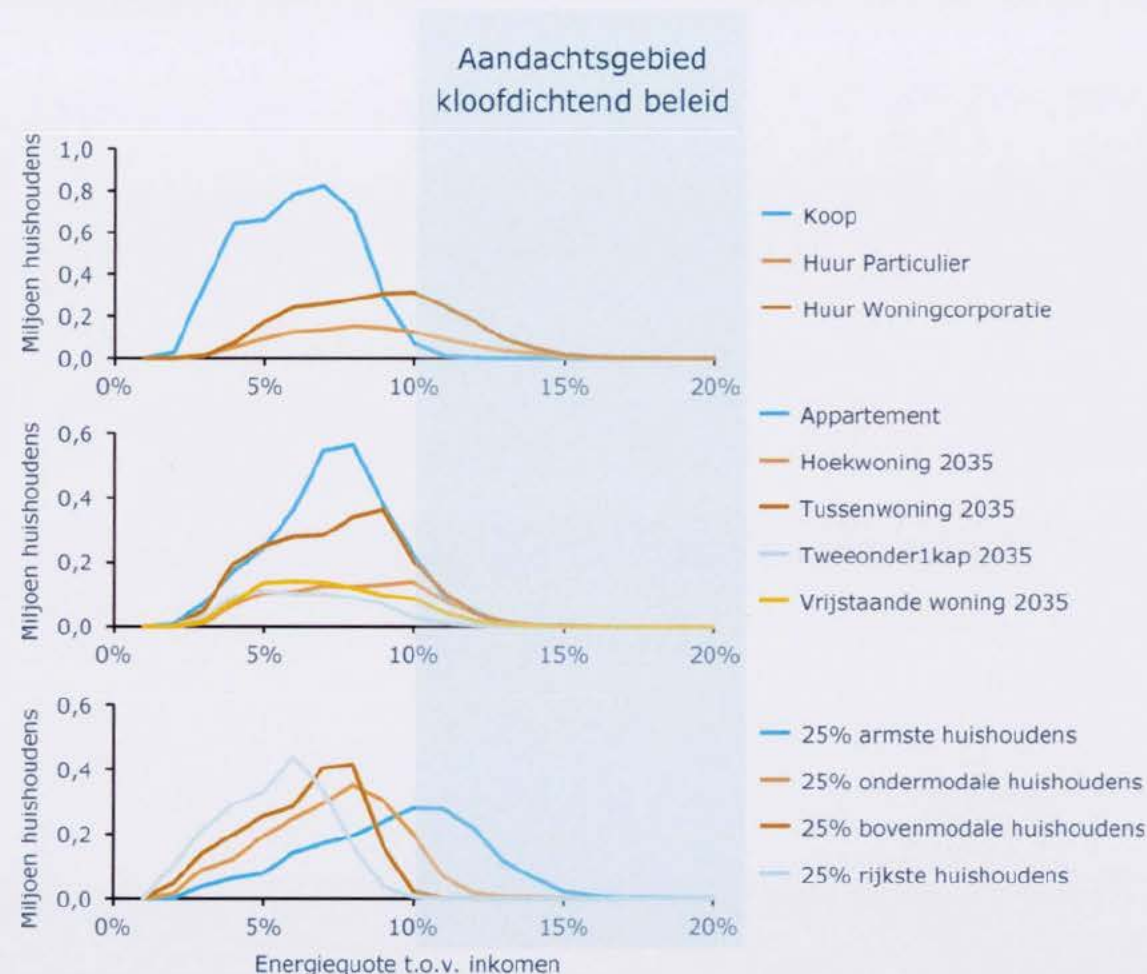
- 1) huurders particulier, 21% van de particuliere huurders leeft in energiearmoede
- 2) huurders woningcorporatie, 26% van de sociale huurders leeft in energiearmoede
- 3) Appartementen (6% van alle appartementen), hoekwoningen (16% van alle hoekwoningen) en tussenwoningen (en 8 van de tussenwoningen)
- 4) de armste 25% huishoudens (38% van het armste kwartiel leeft in energiearmoede)

Het is echter zo dat elke groep deels binnen het aandachtsgebied valt, waardoor er beleid nodig is voor een brede groep, en niet alleen voor de focusgroepen.

Methode

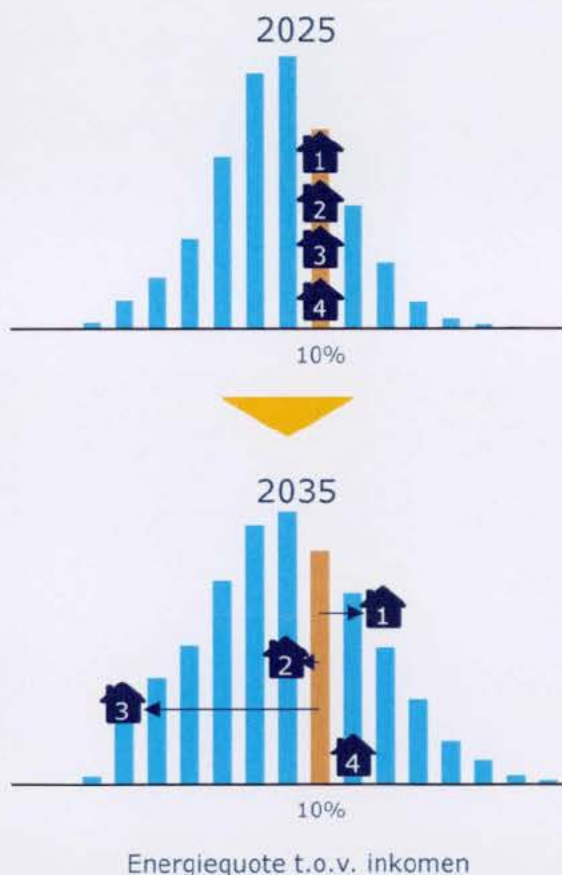
Energiearmoede betekent dat een huishouden een groot deel van het inkomen kwijt is aan energiekosten, vaak meer dan 8 tot 10%. Waar het CBS rekent met het betaalbudget, gebruiken wij het gestandaardiseerd inkomen. Dit is gecorrigeerd voor huishoudgrootte en geeft beter zicht op de betaalbaarheid van de energie.

De energiekloof in 2035, met aandachtsgebied energiequote >10%

Door middel van vier persona's illustreren we de spreiding en het effect van de verduurzamingsinvesteringen (1/2)

Deze vier fictieve persona's hebben in 2025 een energiequote van 10%. In 2035 verandert dit door verschillende verduurzamingsmaatregelen, zoals te zien is in de linker figuur. Voor sommige persona's daalt de energiequote, voor anderen stijgt deze. Hieronder lichten we de persona's toe:

1 De huurder

Huurders hebben weinig invloed op de gekozen warmteoplossing. Voor deze huurder heeft de woningcorporatie gekozen voor een warmtenet. Omdat de kosten vergelijkbaar zijn met aardgas, stijgt de energierekening richting 2035 maar beperkt. De huurder ervaart dit overwegend neutraal: het comfort is goed, maar er is soms onzekerheid over toekomstige kosten. Transparantie en duidelijke communicatie zijn belangrijk om het vertrouwen te behouden.

2 Het lastig te isoleren huis

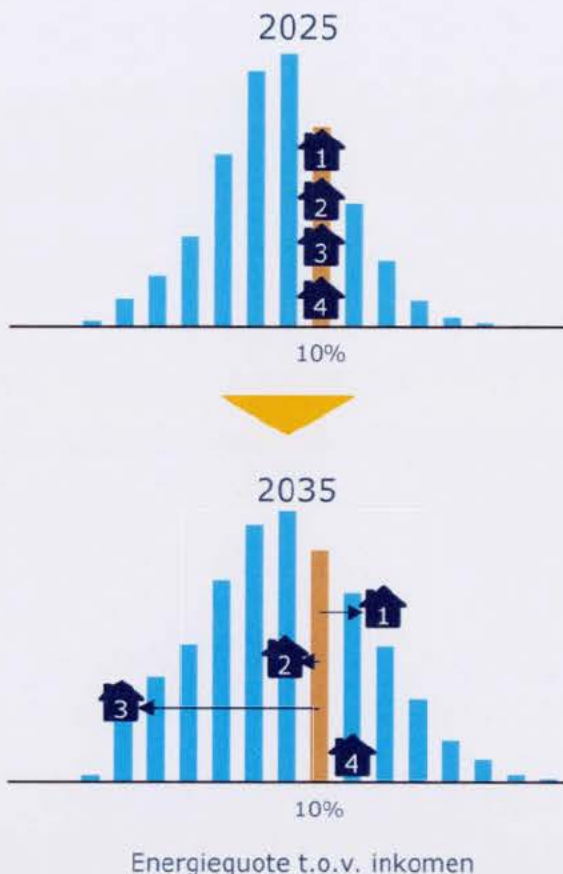
De bewoner van dit lastig te isoleren huis koos voor een hybride warmtepomp toen de cv-ketel aan vervanging toe was. Het gaat om een oudere woning, waar isoleren erg kostbaar is. Volledig elektrisch was daardoor geen haalbare optie. Vroeg of laat een hybride systeem nemen voelde als een noodzaak. De energierekening daalde, maar de hybride installatie was duurder dan een gewone ketel. Per saldo zijn de maandlasten ongeveer gelijk gebleven.

■ Warmte ■ Gas ■ Elektra ■ Investeringen

Door middel van vier persona's illustreren we de spreiding en het effect van de verduurzamingsinvesteringen (2/2)

Deze vier fictieve persona's hebben in 2025 een energiequote van 10%. In 2035 verandert dit door verschillende verduurzamingsmaatregelen, zoals te zien is in de linker figuur. Voor sommige persona's daalt de energiequote, voor anderen stijgt die. Hieronder lichten we de persona's toe.

3 De verduurzamer

De verduurzamer had een hoog energieverbruik en besloot na de dure energiecrisis van 2022-2023 dat hij dit niet nog eens wilde meemaken. Na 2025 is daarom geïnvesteerd in isolatie, zonnepanelen en een volledig elektrische warmtepomp. De energierekening ging flink omlaag. De investering is gefinancierd met een lening via het Nationaal Warmtefonds.

4 De achterblijver

De achterblijver doet nog niet mee aan de energietransitie. Andere zorgen hebben prioriteit en er is twijfel door onzekerheid over kosten en wisselende informatie. De energierekening loopt op richting 2035 en blijft kwetsbaar voor prijsschommelingen. Gerichte ondersteuning en duidelijkheid kunnen helpen om alsnog stappen te zetten.

Warmte Gas Elektra Investerings

Verduurzamen maakt weerbaar voor hoge gasprijzen. Variabele netkosten, zoals TOU, werken kloofdichtend

Verduurzamen maakt weerbaarder voor prijsschokken op de gasrekening.

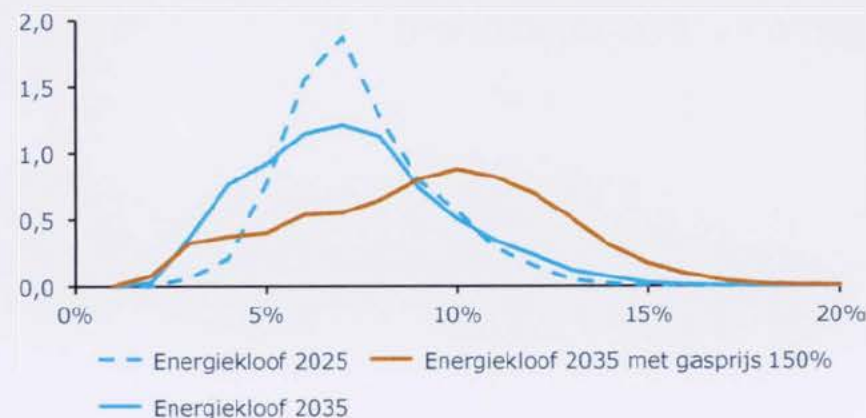
Verduurzaming verlaagt het energieverbruik, waardoor huishoudens minder merken van de stijgende prijzen. Ook verschuift het gebruik (deels) van aardgas naar elektriciteit of warmte. Aardgas is importafhankelijk en daarmee gevoelig voor geopolitieke schommelingen. Omdat de elektriciteitsproductie in de toekomst minder afhankelijk wordt van gas, wordt de elektriciteitsrekening stabiel en beter bestand tegen prijsschokken op de gasmarkt.

Tegelijk kunnen ook de elektriciteitsprijzen hoog zijn, bijvoorbeeld in perioden met weinig hernieuwbare opwek, vooral in de winter. Warmtepompeigenaren merken dit het meest door hun hoge stroomverbruik in die periode.

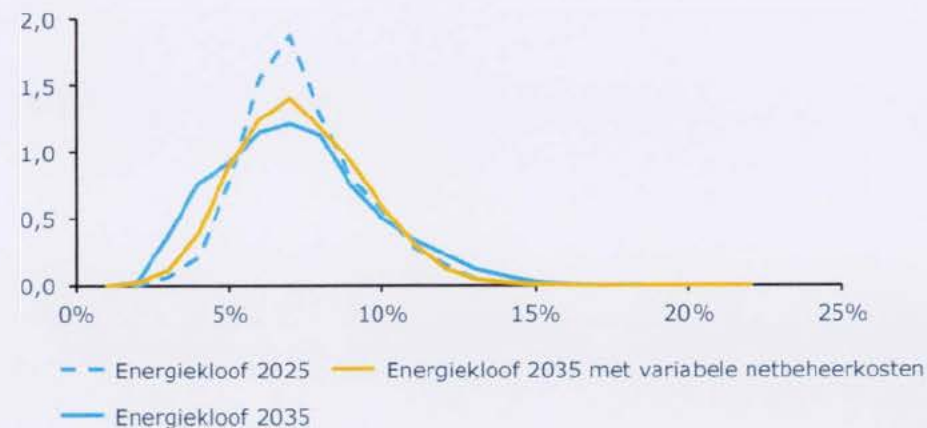
Variabele netbeheerkosten, zoals bij een Time Of Use-model, werken kloofdichtend, maar stimuleren elektrificatie niet.

Als 80% van de nettarieven variabel wordt, betalen grootverbruikers relatief meer. Het zwaartepunt blijft ongeveer gelijk. Wel zien we een nivellerend effect. Dit komt doordat variabele nettarieven eerlijker uitpakken voor huishoudens met een warmtenet en lage verbruikers. Huishoudens met een hoger verbruik, zoals door een warmtepomp of elektrische auto, betalen meer, maar deze groep bevindt zich relatief vaker aan de linkerkant van de kloof. In een TOU-model zijn de nettarieven niet alleen variabel, maar ook tijdsafhankelijk. Apparaten zoals warmtepompen en laadpalen kunnen daar slim op inspelen om kosten te beperken.

De energiekloof en het effect van een hogere gasprijs

De energiekloof en het effect van variabele netbeheerkosten

Bijna de helft van de huishoudens blijft achter in de energietransitie, waarbij bepaalde doelgroepen onevenredig zwaar worden getroffen

De analyse van de energiekloof in Nederland leidt tot de volgende hoofdbevindingen:

- 1 Bijna de helft van de huishoudens blijft achter in de energietransitie**

Naar verwachting zal 42% van de Nederlandse huishoudens in 2035 niet in staat zijn actief deel te nemen aan de energietransitie. Deze groep krijgt te Energiearmoede raakt vooral bewoners van sociale huurwoningen
- 2 Energiearmoede raakt vooral bewoners van sociale huurwoningen**

Momenteel leeft 7% van de huishoudens in energiearmoede (waarbij meer dan 10% van het inkomen opgaat aan energiekosten). Opvallend is dat 69% van deze groep in een sociale huurwoning woont – een segment met doorgaans minder ruimte voor eigen investeringen in verduurzaming.
- 3 Particuliere huurders zijn extra kwetsbaar**

Van de particuliere huurders leeft 30% in energiearmoede. Deze groep heeft weinig handelingsperspectief: zij zijn afhankelijk van investeringen van particuliere verhuurders, terwijl hun eigen mogelijkheden om te verduurzamen beperkt zijn. Dit maakt hen structureel kwetsbaar voor hoge energielasten.
- 4 Grote regionale verschillen in energiequote**

De energiequote ligt aanzienlijk lager in de Randstad dan in het buitengebied. Gemeenten in Groningen, Drenthe en Limburg kennen de hoogste energiequotes, als gevolg van lagere inkomens, grotere woningen en minder goed geïsoleerde huizen. Regionale verschillen in energiearmoede zijn daarmee groot en structureel.

3. Regionale verdieping van de kloof

Een verdieping op provincies laat wederom duidelijk verschil tussen Randstad en de rest van Nederland zien

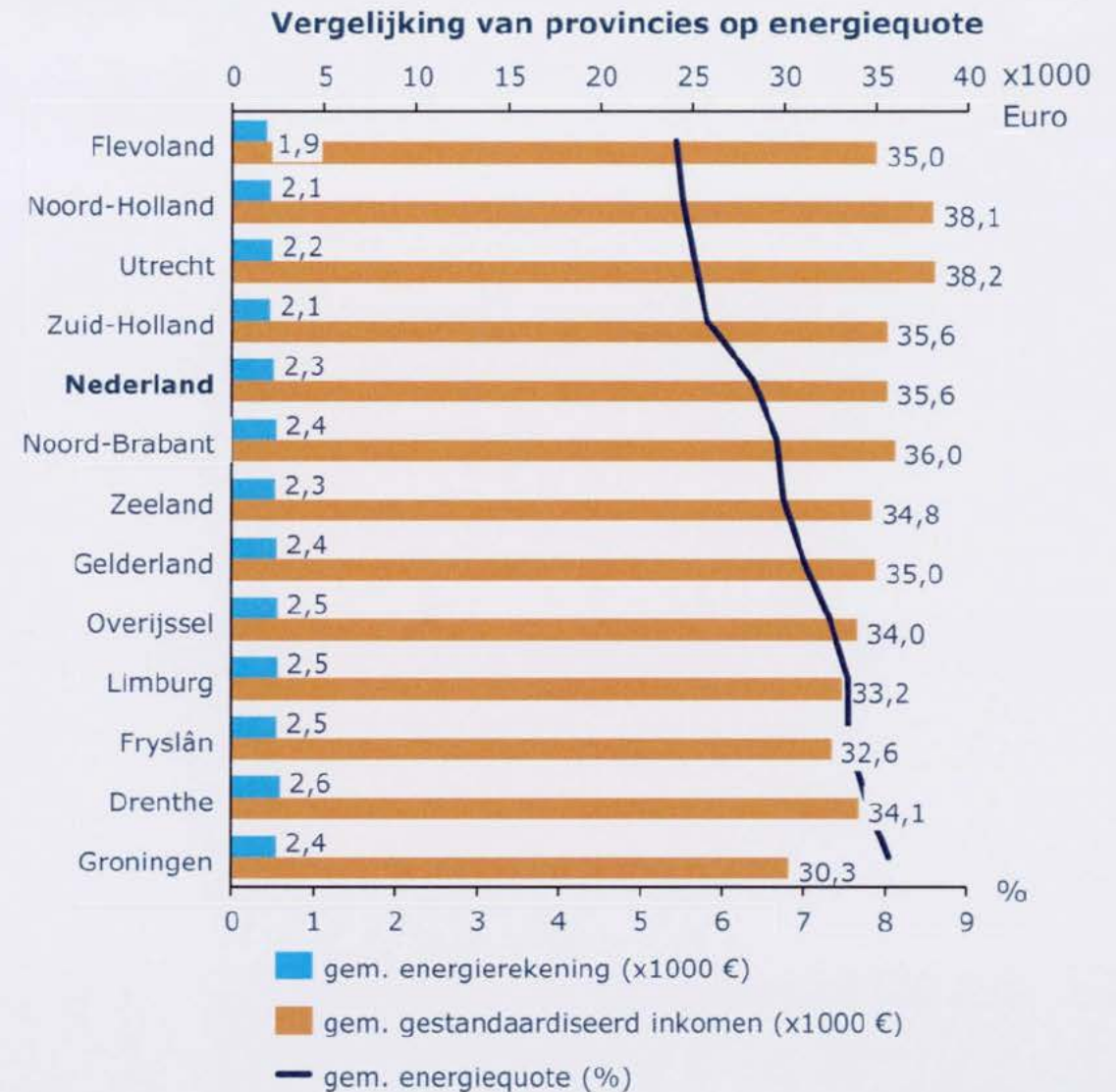
In dit hoofdstuk verdiepen we ons in vijf provincies waar we grote verschillen zijn tegen gekomen.

In de landelijke analyse zien we grote regionale verschillen. In overleg met Essent hebben we gekozen voor een verdieping op vijf provincies. Per provincie bespreken we twee voorbeeldgemeenten: één meer stedelijk en één meer landelijk. We verdiepen op de volgende provincies en gemeenten.

- Drenthe, Assen en Emmen,
- Friesland, Leeuwarden en Súdwest-Fryslân,
- Groningen, Groningen stad en Hogeland
- Limburg, Maastricht en Leudal
- Noord-Brabant, Tilburg en Meijerijstad

Het provinciale overzicht hiernaast laat opnieuw zien wat ook op de kaart op pagina 10 zichtbaar is: provincies in de Randstad hebben een duidelijk lagere energiequote.

Dit komt door een combinatie van kleinere woningen (en dus lagere energierekening) en gemiddeld hogere inkomens.

Drenthe: Assen heeft een aanzienlijk lagere energiequote dan de meer landelijke gemeenten

Verschillen binnen Drenthe zijn groot.

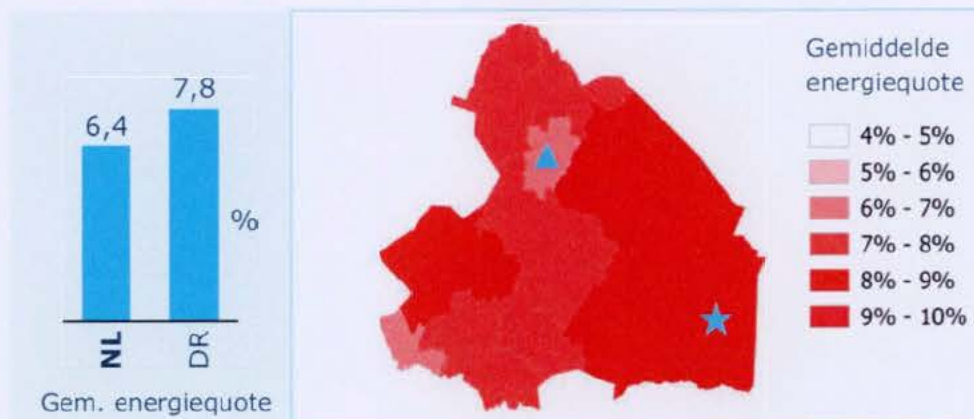
Emmen heeft meer slecht geïsoleerde woningen, een hogere energierekening en een lager inkomen dan Assen.

Assen combineert grote woningen met een relatief lage energierekening.

Het lage aantal EFG-labels wijst op betere isolatie en verklaart het verschil met Emmen, waar woningen slechts 8% groter zijn.

Groter wonen in Drenthe leidt tot een hogere energiequote dan in de Randstad.

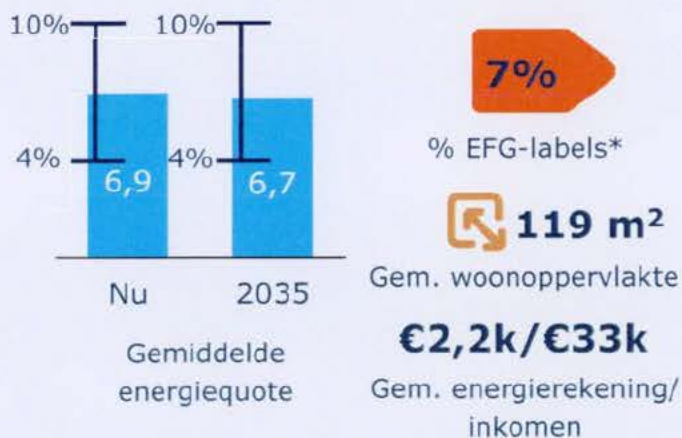
In de Drentse voorbeeldgemeenten wordt 35-45% groter gewoond, wat de voornaamste oorzaak is voor het verschil met Rotterdam.

x% | Vershil tussen de buurt met de laagste en hoogste energiequote

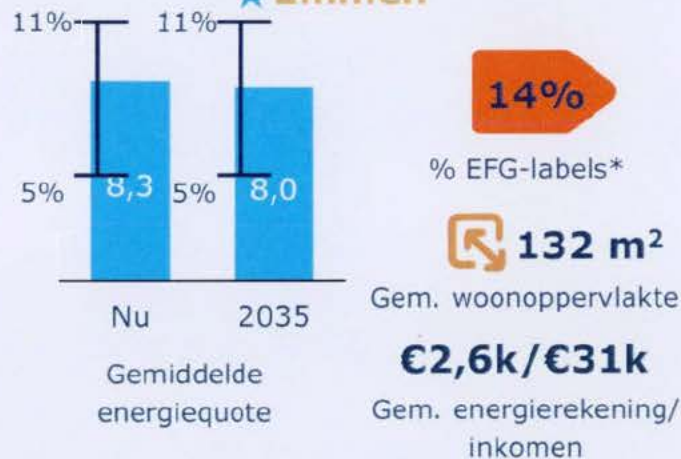
Voorbeeld stedelijke gemeente

▲ Assen

Voorbeeld landelijke gemeente

★ Emmen

Rotterdam Ter vergelijking

Friesland: Energiequote hoger dan in randstad, maar oorzaak verschilt tussen gemeenten

Súdwest-Fryslân en Leeuwarden hebben een vergelijkbare energiequote.

In Súdwest-Fryslân liggen zowel het gemiddeld inkomen als de energierekening hoger dan in Leeuwarden. De hogere energierekening komt vooral door het grotere gemiddelde woonoppervlak. Het aandeel slecht geïsoleerde woningen is in beide gemeenten vergelijkbaar. Wel is de spreiding in energiequotes tussen buurten iets groter in Leeuwarden.

Beide Friese gemeenten hebben een hogere energiequote dan Randstedelijke gemeenten.

In bijvoorbeeld Rotterdam is de energiequote lager, vooral door kleinere woningen en dus een lagere energierekening.

x% | Verschil tussen de buurt met de laagste en hoogste energiequote

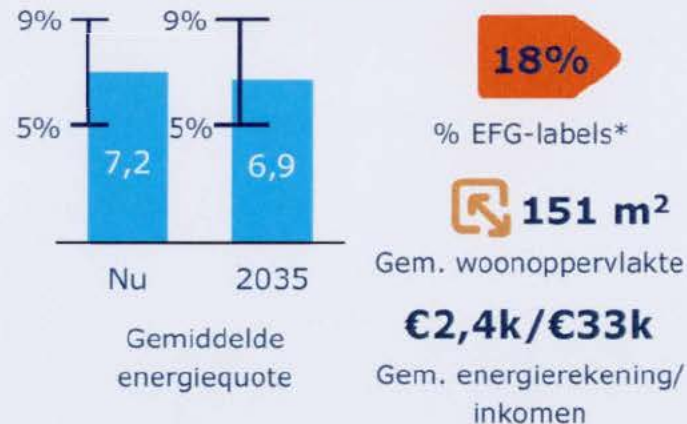
Voorbeeld stedelijke gemeente

▲ Leeuwarden

Voorbeeld landelijke gemeente

★ Súdwest-Fryslân

Rotterdam Ter vergelijking

Groningen: Landelijk gebied heeft veelal een hogere energierekening dan stad Groningen

Landelijke gemeenten in Groningen hebben vaak een hogere energiequote dan steden.

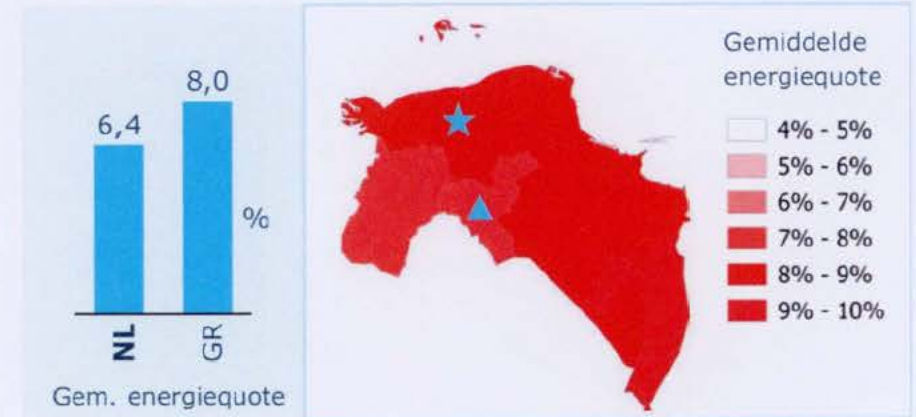
In Het Hogeland komt dit vooral door slechtere isolatie en grotere woningen. Het verschil in energiequote tussen buurten is hier relatief klein.

Het Hogeland heeft een hoger inkomen dan Groningen, maar ook een hogere energiequote.

Door slechtere isolatie en grotere woningen ligt de gemiddelde energierekening 22% hoger dan in de stad. Daarom heeft Het Hogeland toch een hogere energiequote.

Groningen-stad heeft een hogere energiequote dan Rotterdam.

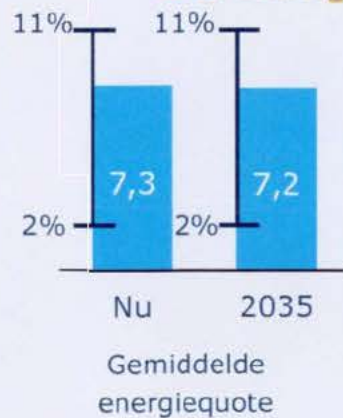
Dat komt vooral door grotere woningen en een lager gemiddeld inkomen. De isolatiegraad is vergelijkbaar, maar de energierekening ligt hoger.

x% ——— | Verschil tussen de buurt met de laagste en hoogste energiequote

Voorbeeld stedelijke gemeente

▲ Groningen stad

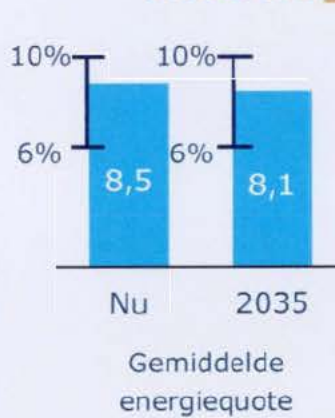
14%
% EFG-labels*

102 m²
Gem. woonoppervlakte

€2,1k/€28k
Gem. energierekening/
inkomen

Voorbeeld landelijke gemeente

★ Het Hogeland

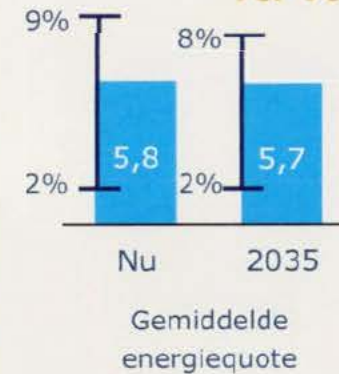

23%
% EFG-labels*

171 m²
Gem. woonoppervlakte

€2,7k/€32k
Gem. energierekening/
inkomen

Rotterdam Ter vergelijking

14%
% EFG-labels*

90 m²
Gem. woonoppervlakte

€1,8k/€32k
Gem. energierekening/
inkomen

Limburg: Energiequote hoger dan in randstad, maar oorzaak verschilt tussen gemeenten

Leudal en Maastricht hebben een vergelijkbare energiequote, maar verschillen in inkomen en verbruik. In Leudal zijn zowel het inkomen als de energierekening hoger, wat netto tot eenzelfde energiequote leidt.

Maastricht heeft een hogere energiequote dan Rotterdam door slechtere isolatie en grotere woningen.

De stad telt 57% meer slecht geïsoleerde woningen en huizen zijn gemiddeld 21% groter, bij een iets lager inkomen.

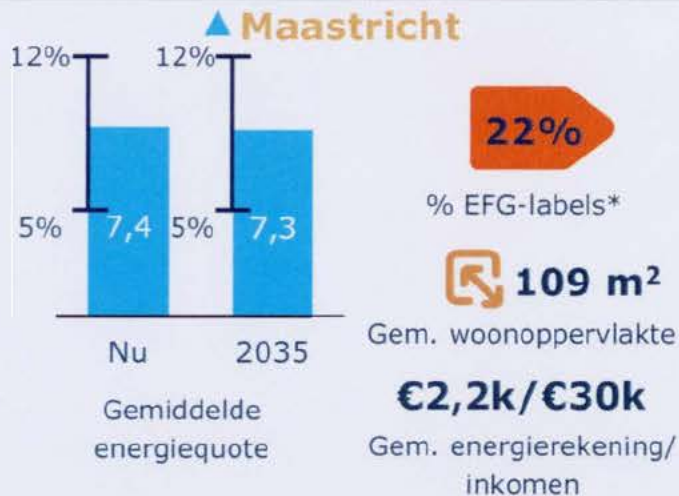
In Leudal daalt de energiequote sneller dan in Maastricht.

Hogere inkomens maken verduurzaming makkelijker, en bij hoger verbruik levert dit meer besparing op.

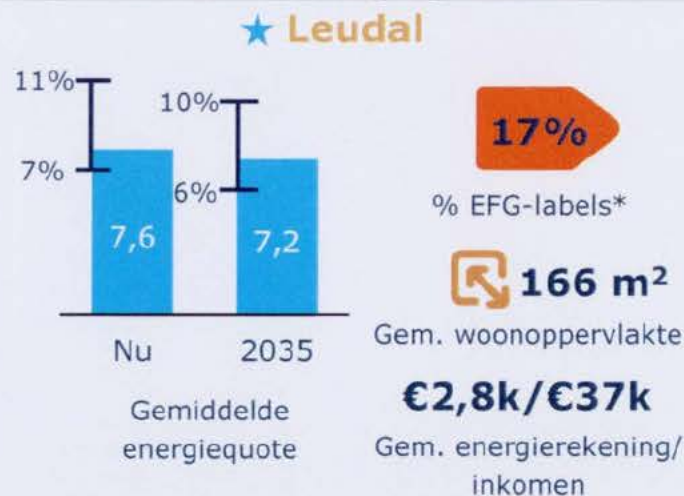

x% | Verschil tussen de buurt met de laagste en hoogste energiequote

Voorbeeld stedelijke gemeente

Voorbeeld landelijke gemeente

Rotterdam Ter vergelijking

Noord-Brabant: Grote onderlinge verschillen, en ook oorzaak hoge energiequote verschilt per gemeente

De verschillen in energiequote binnen Noord-Brabant zijn opvallend groot.

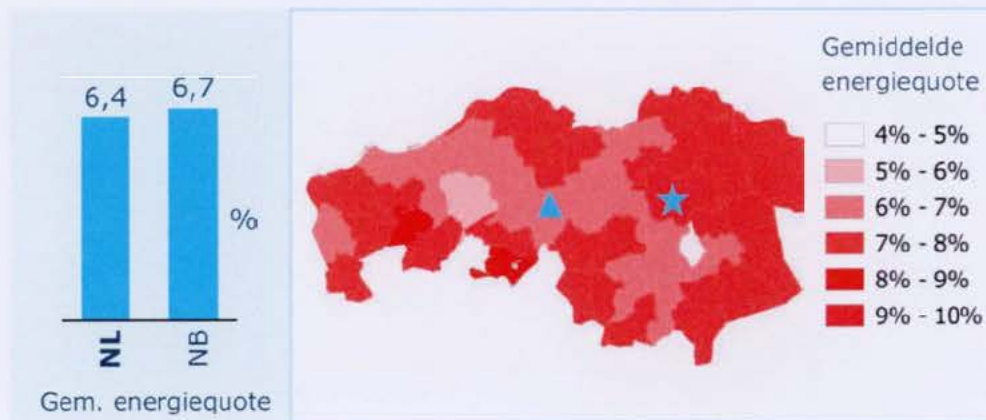
Gemiddelden variëren van 4–5% tot 8–9%, mede door het contrast tussen stedelijk en landelijk gebied.

Ook een vergelijkbare energiequote kan anders tot stand komen.

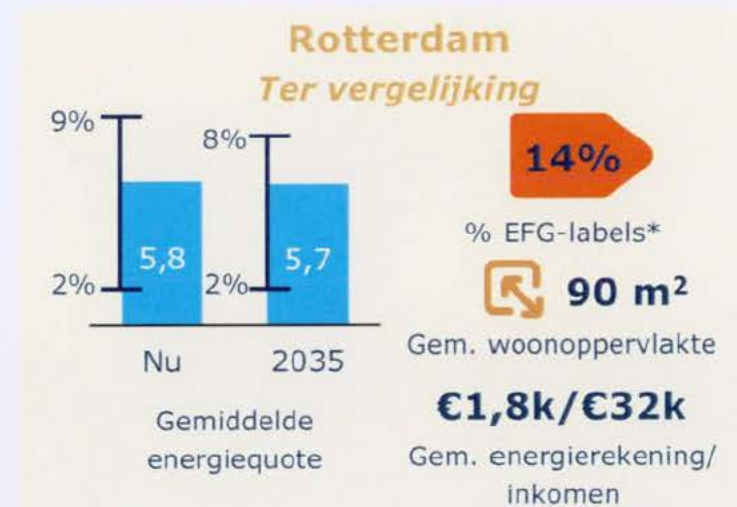
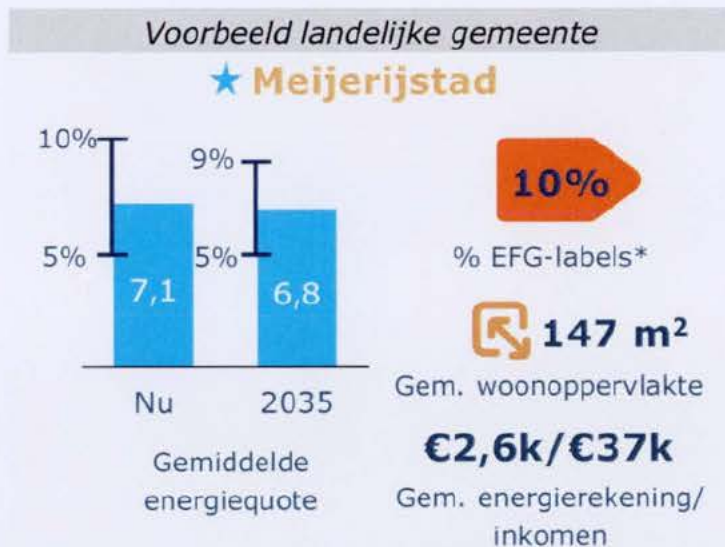
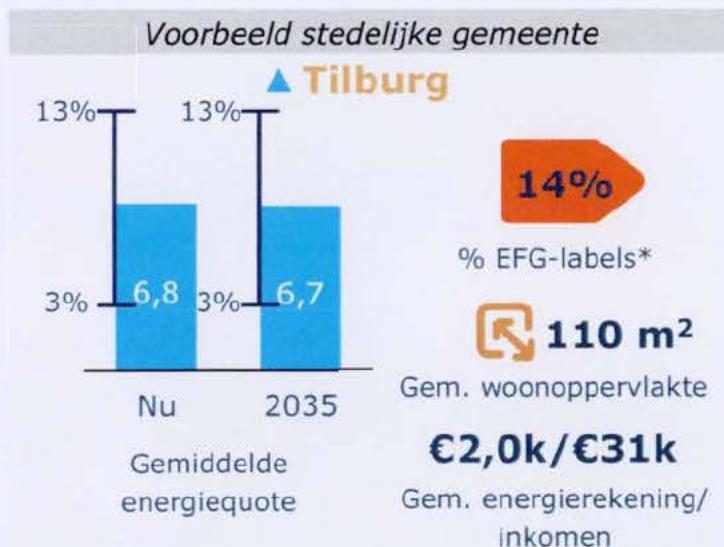
Tilburg en Meierijstad hebben een vergelijkbare energiequote, maar zowel het inkomen als de energierekening liggen aanzienlijk lager.

In Meierijstad daalt de energiequote sneller dan in Tilburg.

Rijkere huiseigenaren kunnen makkelijker investeren in verduurzaming, en bij een hoger verbruik levert dat ook meer besparing op.

x% — Verschil tussen de buurt met de laagste en hoogste energiequote

A photograph of a person standing on a rocky cliff overlooking the ocean. The person is silhouetted against a bright sky. The cliff is covered in dark, scrubby vegetation. The ocean is visible in the foreground, with waves breaking against the rocks. A dark blue rectangular box is overlaid on the right side of the image, containing white text.

4. Perspectief op het dichten van de kloof

De huidige beleidskaders dichtten de kloof niet en zorgen indirect voor een verbreding van de kloof tot 2035

Uit onze analyse blijkt dat er al veel beleidsinstrumenten beschikbaar zijn om verduurzaming te bevorderen. Hoewel deze instrumenten op zichzelf vaak goed doordacht zijn, ontbreekt het aan de toegankelijkheid, de samenhang en de doeltreffendheid in de praktijk.

De tabel hiernaast laat bijvoorbeeld zien hoe het huidige instrumentarium probeert om de barrières te overbruggen. Ondanks goede intenties en inspanningen blijkt dat veel obstakels blijven bestaan en de kloof hierdoor wordt vergroot. Daardoor lukt het veel mensen nog niet om daadwerkelijk mee te doen aan de energietransitie of duurzame technologieën te adopteren.

In de volgende slides richten we ons op het dichtten van deze kloof. Daarbij kijken we naar het bestaande beleid als vertrekpunt. Wat opvalt, is dat het instrumentarium sterk gefragmenteerd is en uit een wirwar van regelingen bestaat. De aanbevelingen worden gepresenteerd in hoofdlijnen.

Obstakel	Voorbeelden van beleidsinstrumenten
Investeringskosten	ISDE, leningen met lage rente (zoals warmtefonds), gemeentelijke duurzaamheidsleningen en vouchers, ...
Inkomen	Specifieke regeling voor lage inkomens (zoals warmtefonds), SPUK energiearmoede, ...
Energieverbruik	Gerichte informatiecampagnes, Wijkaanpakken, energiecoaches, ...
Kennis	Energiecoaches en maatwerkadvies, online tools, informatieplicht installateurs/aanbieders, informatie op B1 niveau/meerdere talen, ...
Tijd	Ontzorgingsdiensten, collectieve inkoopacties, ...
Wantrouwen	Lokale sleutelfiguren als vertrouwenspersonen, ...
Langetermijnperspectief	Hypotheekverruiming voor verduurzaming, ...
Motivatie	Informatiecampagnes, buurtgerichte aanpakken, ...

Het huidige beleid kan anders worden ingericht en aangevuld worden met als doel het kleiner maken van de kloof

Op basis van de groepen die achterblijven hebben we volgende beleidsaanbevelingen geformuleerd:

1. Vergroot de **zichtbaarheid** van het huidige beleid en breid het gericht uit voor kwetsbare doelgroepen.
2. Verminder de **complexiteit** van het huidige instrumentarium en focus op integrale, gebruiksvriendelijke ondersteuning.
3. Ontwikkel aanvullend beleid voor de onderbelichte doelgroepen, zoals particuliere huurders.
4. Combineer de langetermijnverduurzaming met kortetermijnondersteuning.

1. Vergroot de **zichtbaarheid** van effectief beleid en breidt het gericht uit voor kwetsbare doelgroepen.

Hoewel er al effectief beleid bestaat om inwoners te ondersteunen in de energietransitie, weten vooral de armste en ondermodale huishoudens deze instrumenten vaak niet te vinden. Ondanks dat er subsidies en ondersteuning beschikbaar zijn (zoals de ISDE), blijkt in de praktijk dat met name lagere inkomens deze regelingen niet weten te benutten. Zichtbaarheid, toegankelijkheid en ontzorging zijn hierbij cruciaal. Er is ruimte om effectief beleid breder inzetbaar te maken.

2. Verminder de **complexiteit** van het huidige instrumentarium en focus op integrale, gebruiksvriendelijke ondersteuning.

In Nederland bestaan er talloze losse regelingen en verplichtingen rondom verduurzaming, die vaak moeilijk te doorgronden zijn voor burgers. Hierdoor raken bewoners het overzicht kwijt. Een-op-een begeleiding wordt gewaardeerd, net als duidelijke en lokale ondersteuning. Hoewel initiatieven als het gemeentelijke energieloket verplicht zijn en worden versterkt (zoals de 'one stop shop'), is het de vraag of dit daadwerkelijk leidt tot minder complexiteit. Gemeenten vinden het wiel namelijk telkens opnieuw uit.

Concrete acties bij aanbevelingen (1 + 2):

A. *Focus op volledige voorfinanciering en ontzorging bij bestaande instrumenten:* ontwikkel regelingen waarbij mensen zelf geen geld hoeven voor te schieten, in combinatie met ontzorgingstrajecten waarbij het gehele proces – van aanvraag tot uitvoering – wordt geregeld door een tussenpartij, zoals een wijkcoöperatie, energieloket of woningcorporatie. Veel bewoners vinden het lastig om keuzes te maken rond verduurzaming, vooral vanwege de complexiteit. Dit geldt voor de meeste doelgroepen die het lastig vinden om de overstap te maken (bijvoorbeeld de armste 25%, maar ook VVE's). Het is daarom essentieel om met kant-en-klare pakketten te werken: gestandaardiseerde oplossingen waar bewoners eenvoudig 'ja' of 'nee' op kunnen zeggen. Dit verlaagt de drempel om in actie te komen aanzienlijk.

De volgende beleidsaanbevelingen verbreden de doeltreffendheid van het huidig instrumentarium

B. Verbeter de communicatie over de bestaande regelingen, bijvoorbeeld via lokale initiatieven, energieloketten of via energieleveranciers: leg de verbinding hierbij. De Europese kaders vanuit [directive \(EPBD\) IV](#) en de nieuwe kaders, die voor energieloketten in Nederland zullen worden gesteld door het RVO, bieden mogelijkheden voor een herstructurering.

C. Versterk de rol van energieleveranciers als communicatielijn: energieleveranciers hebben de direct toegang tot de huishoudens via de facturen, de apps en de klantenservice. Maak gebruik van deze communicatiekanalen om informatie over subsidies, hulp en verduurzaming beschikbaar te maken. Denk aan gepersonaliseerde bespaartips of het aanbieden van afspraken met energiecoaches. Werk hierbij samen met lokale partners.

D. Breid de ISDE-regeling uit naar woningcorporaties en collectieve aanvragen: sta woningcorporaties toe om op grotere schaal ISDE-subsidies aan te vragen voor hele woningcomplexen of wijken, waardoor huurwoningen hier ook gebruik van kunnen maken. Zo kunnen zij versneld verduurzamen met minder administratieve last per woning. Hierdoor profiteren ook huurders met een kleine portemonnee van duurzame aanpassingen, zonder dat zij zelf het initiatief moeten nemen of zelf de voorfinanciering hoeven te regelen.

E. Maak het Warmtefonds toegankelijker: breid het Warmtefonds uit met gerichte leenopties voor particuliere verhuurders én bewoners zonder leenruimte. Dit kan bijvoorbeeld door naast het 0% rentetarief voor lage inkomens ook een laag rentetarief voor middeninkomens toe te voegen (bijvoorbeeld ter hoogte van een staatslening).

F. Draag beleid uit via sociale professionals: train wijkteams, buurtwerkers en vrijwilligers om signalen van energiearmoede te herkennen en actief bewoners toe te leiden naar beschikbare hulp en regelingen.

G. Voer een periodieke beleidscheck uit: evalueer regelmatig welke regelingen effectief zijn, en schaf complexe, overlappende of ineffectieve maatregelen af. Gebruik hiervoor ervaringen van bewoners, uitvoerders en gemeenten (best practices).

Ontwikkel langetermijnbeleid voor onderbelichte doelgroepen en behoud de kortetermijnondersteuning

3. Ontwikkel aanvullend beleid voor de onderbelichte doelgroepen, zoals particuliere huurders.

Voor specifieke groepen, zoals particuliere huurders, ontbreken momenteel effectieve instrumenten om hun energierekening structureel te verlagen. Ook woningeigenaren in appartementen en hoekwoningen met weinig investeringsruimte blijven achter. Zonder extra maatregelen blijven deze groepen achter in de energietransitie.

Concrete acties bij aanbevelingen (3):

- A. *Vergroot de effectiviteit van het initiatiefrecht voor huurders:* huurders hebben op dit moment het recht om voorstellen tot verduurzaming aan hun verhuurder te doen. In de praktijk worden deze voorstellen echter vaak afgewezen of genegeerd. Om huurders daadwerkelijk invloed te geven, moet dit recht worden versterkt en afdwingbaarder worden gemaakt.
- B. *Ondersteun huurdersorganisaties en collectieven:* maak financiële en inhoudelijke ondersteuning beschikbaar voor huurdersorganisaties die zich inzetten voor verduurzaming. Denk aan scholing, communicatiecampagnes en toegang tot experts.
- C. *Investing uit overwaarde:* veel huishoudens beschikken over beperkte spaargelden, maar hebben wel aanzienlijke overwaarde in hun woning. Het financieren van verduurzamingsmaatregelen met deze overwaarde biedt een mogelijkheid. De kosten kunnen worden verrekend bij de verkoop van de woning.

4. Combineer langetermijnverduurzaming met kortetermijnondersteuning voor energiearmoede.

De energietransitie vraagt om een focus op langetermijnoplossingen zoals isolatie en duurzame installaties. Tegelijkertijd zijn er nu huishoudens die hun energierekening niet kunnen betalen. Tijdelijke steunmaatregelen (zoals het Noodfonds Energie) zijn nodig om deze groepen te ondersteunen totdat structurele verbeteringen zijn gerealiseerd.

Concrete acties bij aanbevelingen (4):

- A. *Institutionaliseer tijdelijke compensatieregelingen zoals het Noodfonds:* zorg dat noodhulp niet afhankelijk is van tijdelijke impulsen, maar structureel beschikbaar is voor mensen die tijdelijk in de financiële problemen raken door stijgende energiekosten. Maak aanvraagprocedures eenvoudig en snel.
- B. *Koppel noodsteun aan verduurzamingsadvies:* combineer het verstrekken van financiële hulp (zoals energietoelagen of betalingsregelingen) met een gesprek over mogelijke energiebesparende maatregelen of begeleiding richting verduurzaming. Zo wordt tijdelijke hulp gekoppeld aan structurele verbetering.
- C. *Voer monitoring van energiequote in op wijkniveau:* zorg dat gemeenten en uitvoeringsorganisaties beschikken over actuele data, zodat ze snel kunnen reageren op acute noodsituaties en maatwerk kunnen leveren.

4. Bijlagen

Toelichting Model

Situatie 2035, verdelingscoëfficiënten

Onderstaande tabellen bevatten een overzicht van de verdelingscoëfficiënten die zijn gebruikt voor de verschillende factoren. Let op: het onderscheid tussen inkomen en gasverbruik is enkel gemaakt voor koopwoningen, aangenomen dat huurders voornamelijk afhankelijk zijn van verduurzamingskeuzes van de verhuurder. Onderbouwing voor de gekozen coëfficiënten zijn te vinden op de volgende slide.

Oplossing	Koop	Huur privaat	Huur corporatie	Appartement	Hoekwoning	Tussenwoning	Twee-onder-een-kap	Vrijstaande woning
Isolatie tot de standaard en warmtenetten*	0,8	1	1,2	0,9	1	1,2	1	0,8
Elektrische warmtepomp + na isolatie	1	0,7	1,2	0,3	1	0,9	1	1,1
Hybride warmtepomp + na isolatie	1	0,7	1,2	0,1	1	0,9	1	1,1
Zonnepanelen	1,5	0,7	1	0,5	1	0,9	1	1,1

Oplossing	Bovengemiddeld inkomen	Ondergemiddeld inkomen	Bovengemiddeld gasverbruik	Ondergemiddeld gasverbruik
Isolatie tot de standaard	1,2	1	1,8	1
Elektrische warmtepomp	1	0,7	1,2	1
Hybride warmtepomp	1	0,7	1,4	1
Zonnepanelen	1,6	0,7	1,4	1

Rekenvoorbeeld kans op isolatie:

- Groep 1. Koopwoning met bovengemiddeld inkomen en bovengemiddeld gasverbruik (product van verdelingsfactoren = $0,8 \cdot 1,2 \cdot 1,8 = 1,728$)
- Groep 2. Koopwoning met een ondergemiddeld inkomen en laag gasverbruik (product van verdelingsfactoren = $0,8 \cdot 1 \cdot 1 = 0,8$)

Wat betekent dit voor de verdeling?

Een huishouden uit groep 1 heeft meer dan twee keer zoveel kans voor het verkrijgen van isolatie in 2035 dan een huishouden uit groep 2 ($1,728/0,8 = 2,15$).

* Vanwege de aanname dat bij warmtenetten de kosten reductie gelijk is aan het effect van isolatie op de energierekening zijn deze samen genomen.

Toelichting Model

Situatie 2035, onderbouwing verdelingscoëfficiënten

De kwantitatieve bepaling van de verdelingscoëfficiënten is gedaan door middel van een expert werksessie. Dit proces omvatte twee stappen.

- 1. Relatieve afhankelijkheid:** In deze stap werd bepaald of de waarde van een verdelingscoëfficiënt binnen een verduurzamingsoplossing hoger of lager is dan een ander.
- 2. Kwantificatie van afhankelijkheid:** Hierin werd de afhankelijkheid zo nauwkeurig mogelijk gekwantificeerd. Het is belangrijk te benadrukken dat de resulterende verdelingsfactoren als **grove schattingen** moeten worden beschouwd. Het doel van deze analyse is dan ook om een globaal beeld te schetsen van de toekomstige situatie. Deze schets is gebaseerd op het uitgangspunt dat het voor een deel van de huishoudens mogelijk is om te verduurzamen, terwijl een ander deel achterblijft. De resultaten van de expertsessies lichten we hieronder verder toe.

Woningeigendom

- **Isolatie:** Corporatiewoningen zijn op schema m.b.t. isolatie, vaak in combinatie met een warmtenet. Huurhuizen bestaan voor een groter deel uit type huizen waarbij het rendement van isoleren relatief hoog is (appartementen, tussenwoningen).
- **EWP/HWP:** De Investeringssubsidie Duurzame Energie (ISDE) wordt goed gevonden door huiseigenaren. Woningcorporaties zetten verduurzamingsdoelen en maken gebruik van subsidies voor grootschalige projecten. In de private huursector is de adoptie van warmtepompen beperkter, vooral door gebrek aan financiële of beleidsmatige prikkel.
- **PV:** Investerings in zonnepanelen worden voornamelijk gedaan door woningbezitters ([Slim zonnestroom in kaart brengen | CBS](#)). Woningcorporaties investeren eveneens in duurzame maatregelen, maar geven doorgaans prioriteit aan warmtepompen en isolatie boven de aanschaf van zonnepanelen.

Woningtypes

- **Isolatie:** De verschillen in isolatiegraad zijn klein. Isolatie van tussenwoningen en appartementen is financieel aantrekkelijk. VVE constructies en de noodzaak voor een projectmatige aanpak compliceren dit echter. Voor vrijstaande woningen is het te isoleren oppervlak, en daarmee de kosten, het grootst.
- **EWP/HWP:** Ruimte speelt een cruciale rol bij de keuze en toepasbaarheid van warmtepompen. Voor appartementen is de geschiktheid van warmtepompen doorgaans zeer laag vanwege beperkte ruimte en het veelvuldig gebruik van gecollectiveerde warmtesystemen. In all-electric scenario's is de toepasbaarheid iets hoger, aangezien het gehele gebouw overstapt op elektrische verwarming, waarbij hybride systemen vrijwel nooit worden toegepast.

Toelichting Model

Situatie 2035, onderbouwing verdelingscoëfficiënten (vervolg) en energieprijzen 2035

- **PV:** Bij de verdeling van zonnepanelen speelt het beschikbare dakoppervlak een rol. Daarnaast is het aannemelijk dat de huidige verdeling ([Slim zonnestroom in kaart brengen | CBS](#)) een redelijke voorspeller zal zijn voor de nabije toekomst, aangezien de aanschaf van zonnepanelen zich inmiddels niet meer in de early adopter-fase bevindt.

Inkomen

Mensen met een hoger inkomen hebben doorgaans een grotere kans om in verduurzamingsoplossingen te investeren, doordat er meer kapitaal beschikbaar is voor dergelijke investeringen. Lage inkomensgroepen zijn meer afhankelijk van subsidies, maar onderzoek heeft aangetoond dat subsidies vaak het minst effectief zijn voor deze groepen ([Verduurzamingssubsidies bereiken armere huishoudens het minst – ESB](#)). Bij isolatie speelt inkomen een kleinere rol, omdat de kosten voor isolatie-investeringen relatief lager zijn in vergelijking met andere verduurzamingsmaatregelen. Verder zijn elektrische warmtepompen (EWP's) duurder dan hybride warmtepompen (HWP's).

Gasverbruik

Een hoog gasverbruik, en daarmee een hoge energierekening, verbetert de businesscase voor verduurzaming sterk. De groep met een hoog gasverbruik is daarnaast vaker de groep waarbij afdoende isolatie voor een elektrische warmtepomp mogelijk is. Een hybride oplossing komt daarom vaker voor.

Voor de leveringsprijs van gas en elektriciteit in 2035 is gebruik gemaakt van data uit een recent onderzoek van Berenschot, 'De energierekening in 2023 en 2035 vergeleken'.

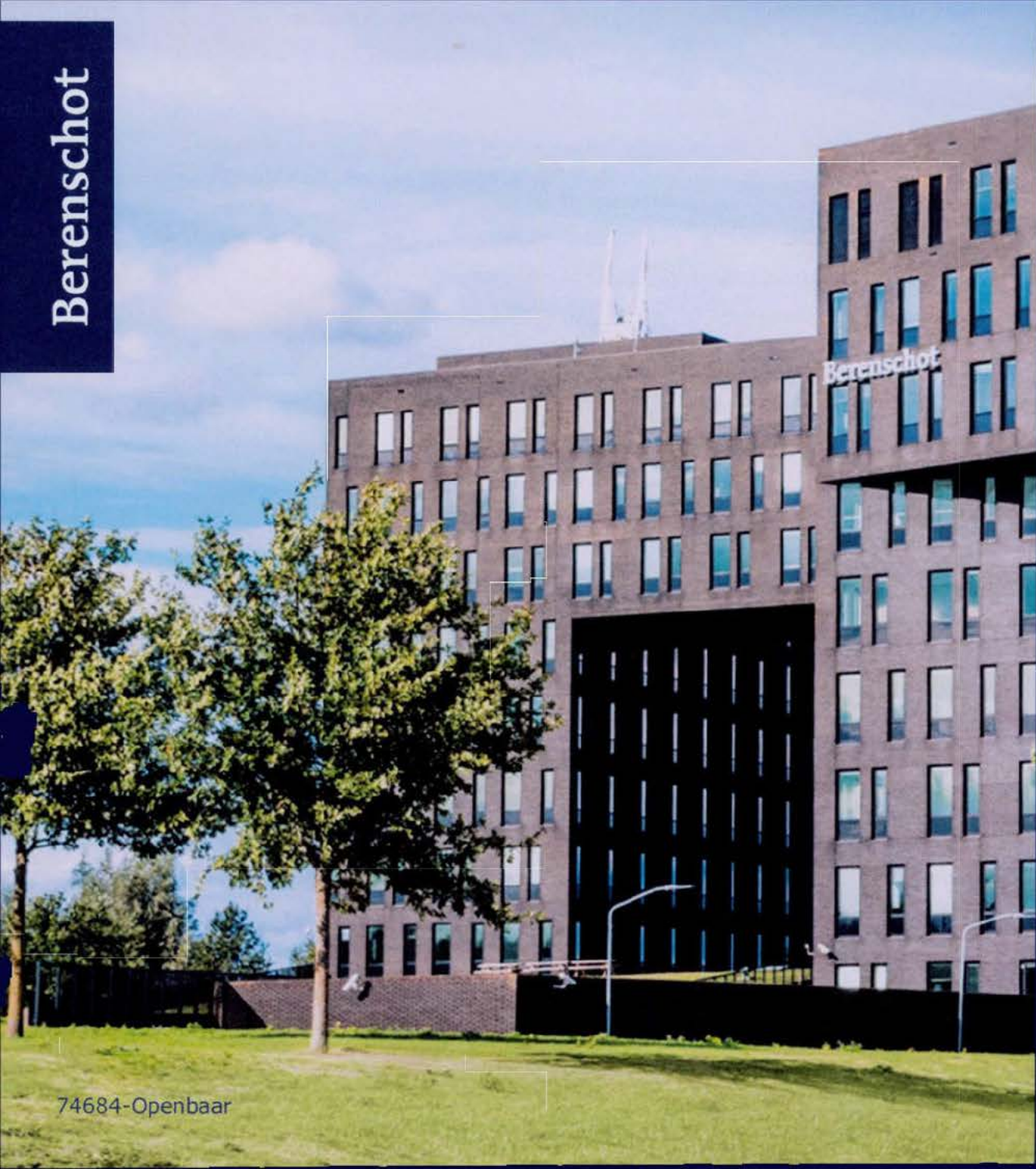
Toelichting Model

Effect van verduurzamingsoplossingen op de energierekening

In onderstaande tabel wordt het effect van verschillende verduurzamingsmaatregelen op de energierekening weergegeven.

Oplossing	Kosten	Effect op Gasverbruik (m ³)	Effect op Elektriciteitsverbruik (kWh)	Opmerking
Isolatie tot de standaard	€18.000	-32%	0	TNO en CPB (2024) - Inkomenseffecten van woningisolatie naar de isolatiestandaard
Elektrische warmtepomp	Kosten EWP-subsidie-gedorven kosten nieuwe CV = €6875	-100%	=gasverbruik*9,77/430%	COP 4 en een betere systeemefficiëntie van 8%. Aanname obv o.a. milieucentraal (2025) - Warmtepomp: duurzaam elektrisch verwarmen
Hybride warmtepomp	Kosten EWP-subsidie-gedorven kosten nieuwe CV = €4075	-65%	=gasverbruik*0,65*9,77/430%	COP 4 en een betere systeemefficiëntie van 8%. 65% reductie gasverbruik. obv o.a. milieucentraal (2025) - Hybride warmtepomp
Warmtenet	Kosten blijven gelijk aan kosten gas	-100% (verplaatst naar kosten warmte)	0	Grove aanname obv 'niet meer dan anders' principe. ACM (2022) - ACM verwerkt prijsplafond gas in maximum tarieven voor warmte
Zonnepanelen	€0,95/Wp	0	-30% (eigen verbruik)	Alleen opbrengst uit eigen verbruik. Netto opbrengst uit teruglevering is door terugleverkosten verwaarloosbaar. Berenschot (2025) - Herijking terugverdiendtijd zonnepanelen

Berenschot

74684-Openbaar

Berenschot

www.berenschot.nl

[linkedin.com/company/berenschot](https://www.linkedin.com/company/berenschot)

Bureau Kabinetsformatie
Postbus 20018
2500 EA DEN HAAG

Essent
T.a.v. mevrouw R. Becker
Willemsplein 4
5211 AK s-HERTOGENBOSCH

Kenmerk: 202500648

Den Haag, 4 december 2025

Geachte mevrouw Becker,

Dank voor de brief die ik van u mocht ontvangen.

In het kader van mijn werkzaamheden ontvang ik veel brieven, nota's en verzoeken. Ik verricht mijn werkzaamheden op basis van een door de Tweede Kamer geformuleerde opdracht en de daarvoor gestelde termijn. Dat maakt dat ik helaas niet zelf inhoudelijk op uw schrijven kan reageren. Ik vraag hiervoor uw begrip.

Uw brief zal ook in de volgende fase van de kabinetsformatie beschikbaar blijven voor degenen die daarbij zijn betrokken.

Wellicht ten overvloede, zoals op de website (www.kabinetsformatie2025) staat vermeld, worden alle brieven aan de informateur openbaar gemaakt.

Hoogachtend,

Sybrand Buma
Informateur

202500649

Aan:

Dhr. Van Haersma Buma
De Tweede Kamer
T.a.v. Bureau Woordvoering Kabinetsformatie
Postbus 20018
2500 EA Den Haag

Etterbeek (BE), 21 november 2025
Betreft: Brief ter ondersteuning informateur

Beste heer Van Haersma Buma,

Nu u de afgelopen dagen met uw informatieopdracht begonnen bent, heeft u zich ongetwijfeld ingelezen in de grote uitdagingen waar Nederland nu en de komende jaren mee te maken gaat hebben. Middels deze brief wil ik u graag een perspectief bieden over hoe breed-gedragen waardebeoordeling van de natuur een sleutelrol kan spelen in de aanpak van verschillende prangende dossiers.

De stikstofcrisis, extreem weer, stijgende zeespiegel, bodemdalingen, aardgasbevingen en verminderende waterkwaliteit, allemaal problemen die als een Gordiaanse Knoop met elkaar verbonden zijn, én met de overeenkomst dat ze allemaal een gevolg zijn van hoe in Nederland de natuur in onbalans gebracht is. De onbalans in de natuurlijke omgeving is ontstaan doordat in Nederland de waardering van wat de natuur ons biedt nooit direct is meegenomen in besluitvorming. Het gevolg hiervan is dat het natuurlijk bodemleven haar weerstand en eigen herstelvermogen verloren heeft. Ook kan de bodem niet meer functioneren als natuurlijke buffer voor het binden van CO₂ en stikstof of het vasthouden van water. Ik ben ervan overtuigd dat we deze problemen alleen kunnen aanpakken door op een innovatieve manier met de waardering van natuur om te gaan. Het is essentieel dat de natuur geholpen wordt om de bodem te herstellen.

Dit klinkt misschien zweverig, maar dat hoeft het niet te zijn. Stel u voor dat het verminderen van stikstof of CO₂ uitstoot naast maatschappelijke ook economische waarde oplevert. Misschien kiest een akkerbouwer er dan voor om een (klein) deel van iedere akker in te zetten om bomen aan de randen van de akkers te planten. Het resultaat zou een gezondere bodem zijn die helpt stikstof te binden, koolstof op te slaan, en de bodem zelf te stabiliseren.

In Nederland bestaan op dit moment geen formele mechanismes die dit direct mogelijk maken. Maar er ontwikkelen markten waarop natuurlijke waardering verhandeld wordt. Dat wil zeggen dat bedrijven en organisaties bijvoorbeeld vrijwillig koolstofcertificaten kunnen kopen. Koolstofcertificaten kunnen het resultaat zijn van een toename in koolstofopslag in de bodem als onderdeel van een natuurherstelprogramma. Dit natuurherstelprogramma wordt gefinancierd door de verkoop van diezelfde koolstofcertificaten.

Als het komende kabinet samen met maatschappelijke coalities erin slaagt om de route uit te stippelen hoe het waarderen van natuurlijke diensten (ik denk bijvoorbeeld aan stikstofbinding, koolstofopslag) verbonden kan worden met de bestaande mechanismes voor waardering, ben ik ervan overtuigd dat er stapsgewijs weer balans kan komen in onze natuurlijke omgeving. Sterker nog, als ondernemers erop kunnen vertrouwen dat het creëren van natuurlijke meerwaarde ook betrouwbaar kan worden omgezet in financiële meerwaarde, zal het duurzame landgebruik in Nederland een impuls krijgen.

Tot slot wil ik u nog een gedachte willen meegeven. Het zou geweldig zijn als in de komende kabinetsperiode plannen gemaakt worden voor 10 nieuwe steden in Nederland. Maar heeft u zich wel eens afgevraagd waar die steden zouden moeten komen? Hoe kan de natuur een rol spelen in het bepalen van de ideale plekken waar wonen, werken, recreëren en duurzaam landgebruik samen komen?

Na Bachelors in Econometrie en Economie in Nederland heb ik in Finland een Master gedaan in Milieu- en Grondstoffeneconomie met een focus op bosbouw. Tijdens en na mijn studie heb ik onder andere onderzoek gedaan naar natuurwaardering, de ontwikkeling van CO₂ rechten en de duurzame inzet van natuurlijke hulpbronnen. Ik maak mijzelf graag beschikbaar om met u te spreken over hoe een coalitie gevormd kan worden die een doorbraak kan forceren op een aantal van de eerder besproken uitdagingen.

Met vriendelijke groet,

Bureau Kabinetsformatie
Postbus 20018
2500 EA DEN HAAG

Kenmerk: 202500650

Den Haag, 4 december 2025

Geachte heer ,

Dank voor de brief die ik van u mocht ontvangen.

In het kader van mijn werkzaamheden ontvang ik veel brieven, nota's en verzoeken. Ik verricht mijn werkzaamheden op basis van een door de Tweede Kamer geformuleerde opdracht en de daarvoor gestelde termijn. Dat maakt dat ik helaas niet zelf inhoudelijk op uw schrijven kan reageren. Ik vraag hiervoor uw begrip.

Uw brief zal ook in de volgende fase van de kabinetsformatie beschikbaar blijven voor degenen die daarbij zijn betrokken.

Wellicht ten overvloede, zoals op de website (www.kabinetsformatie2025) staat vermeld, worden alle brieven aan de informateur openbaar gemaakt.

Hoogachtend,

Sybrand Buma
Informateur

Den Haag, 03 december 2025

BMO

Geachte heer Buma,

202500651

In de eerste plaats willen we onze dank uitspreken voor uw inspanningen bij het ontwikkelen van een positieve visie voor een sterker Nederland binnen een uitdagende geopolitieke context. We waarderen het dat CDA en D66 de positie van Nederland op het wereldtoneel willen inzetten om de internationale rechtsorde, multilaterale instellingen en de diplomatie te versterken. Ook verwelkomen we de erkenning dat weerbaarheid verder reikt dan militaire capaciteit alleen. Wij moedigen u daarom sterk aan om deze intenties consequent vast te houden tijdens de komende coalitieonderhandelingen.

Want, zoals de notitie stelt zijn vrijheid en democratie niet vanzelfsprekend in de wereld. Juist in een tijd waarin veiligheid en stabiliteit – zowel binnen onze landsgrenzen als in de internationale orde – onder druk staan, is het van groot belang dat mensenrechten en democratische waarden stevig verankerd blijven in het beleid.

Wij, het Breed Mensenrechten Overleg (BMO), een platform van twintig Nederlandse mensenrechtenorganisaties dat al bijna vijftig jaar als kritische partner van kabinetten, ministeries en de Kamer optreedt, zetten ons in voor het beschermen van democratische ruimte en het ondersteunen van mensenrechtenverdedigers—zowel binnen Nederland als wereldwijd.

Vanuit gedeelde expertise en ervaring sluiten onze kernadviezen aan bij het groeiende politieke besef dat mensenrechten, democratische weerbaarheid en internationale rechtsorde strategische voorwaarden zijn voor veiligheid, stabiliteit en duurzame welvaart. Nederland is overtuigend en effectief wanneer het zowel thuis als internationaal dezelfde waarden verdedigt. Dat is niet alleen onze grondwettelijke opdracht op basis van artikel 90—het is ook in ons strategische belang.

In een wereld waarin autoritaire invloed toeneemt, hybride dreigingen zich uitbreiden en internationale normen onder druk staan, zijn mensenrechten en een onafhankelijk kritisch opererend maatschappelijk middenveld cruciaal voor democratie, vrede en stabiliteit. Mensenrechtenverdedigers, journalisten en maatschappelijke organisaties vormen onze eerste verdedigingslinie tegen corruptie, instabiliteit en autoritaire ontwikkelingen. Zij zijn onmisbare bondgenoten tegen conflict, van preventie tot wederopbouw. Zij signaleren risico's vroeg, verbinden waar polarisatie dreigt, bestrijden desinformatie en vergroten de maatschappelijke weerbaarheid, ook in gemeenschappen buiten het zicht en bereik van de overheid.

Mensenrechten, democratische tegenspraak en de rechtstaat staan wereldwijd onder druk. De erosie van vrijheden is een groeiend risico, ook voor Nederland. Steeds meer overheden beperken vrijheid van meningsuiting, vereniging, vergadering en privacy. Mensenrechtenverdedigers, advocaten, journalisten en wetenschappers en maatschappelijke organisaties, inclusief vakbonden, worden geconfronteerd met repressie, delegitimatie en bureaucratische belemmeringen. Wanneer rechten en rechtsorde verzwakken, verliest Nederland internationale slagkracht, neemt binnenlandse polarisatie toe en ontstaan kwetsbaarheden die tegenstanders kunnen uitbuiten.

Juist daarom is het essentieel dat het nieuwe kabinet zich helder, consistent en strategisch committeert aan het beschermen van mensenrechten en de maatschappelijke ruimte—nationaal én internationaal. We vragen de onderhandelende partijen om de volgende punten op te nemen in hun coalitieprogramma.

1. Maak mensenrechten integraal onderdeel van alle beleidsterreinen, inclusief veiligheid en defensie. Geloofwaardigheid begint bij heldere keuzes en consequente uitvoering. Houd vast aan internationale afspraken, geworteld in gedeelde waarden, democratie en internationale rechtsorde. Veranker mensenrechtenkaders, structurele risicoanalyses en monitoring in veiligheid en defensiebeleid. Maak mensenrechten een expliciet onderdeel ook van handels-, IMVO-, migratie-, klimaat- en grondstoffenbeleid, die verweven zijn met veiligheid en defensie. Geef mensenrechtenverdedigers en hun organisaties een betekenisvolle stem in besluiten die hen raken.

2. Erken het maatschappelijk middenveld als democratische infrastructuur —ook in Nederland. Zorg dat grondrechten, zoals vrijheid van vereniging, toegang tot de rechter, het demonstratierecht en persvrijheid, stevig zijn gewaarborgd, zowel online als offline. Bestrijd wetten en regels die maatschappelijke betrokkenheid en burgerlijke vrijheden inperken – in Nederland, Europa en daarbuiten. Laat Nederland zich uitspreken tegen aanvallen op mensenrechtenverdedigers, openlijk en achter de schermen, samen met (internationale) partners.

Den Haag, 03 december 2025

3. Versterk internationale samenwerking en diplomatie. Mensenrechten beschermen we niet alleen, maar samen met gelijkgezinden. Maak mensenrechten een integraal onderdeel van een versterkte Nederlandse rol als aanjager van mensenrechten in internationale fora. Herstel en versterk mensenrechtenexpertise en diplomatieke capaciteit in het postennet. Het is van groot belang dat Nederland en de EU vasthouden aan een proactieve inzet voor mensenrechten en deze als strategisch voordeel te benutten.

4. Investeer in duurzame partnerschappen met het maatschappelijk middenveld. Zorg voor flexibele, meerjarige financiering van maatschappelijke organisaties, mensenrechtenverdedigers en internationale samenwerking, zowel nationaal als via het EU Meerjarig Financieel Kader. Dit maakt effectief, onafhankelijk werken mogelijk op de lange termijn, hetgeen dat nodig is om complexe, mondiale crises hoofd te bieden. Zorg ook voor duurzame en gestructureerde consultatie van maatschappelijke organisaties in alle relevante beleidsvelden, inclusief veiligheid en defensie.

Deze aanbevelingen bieden een samenhangende koers die zowel grondwettelijk als strategisch noodzakelijk is. Ze sluiten nauw aan bij het groeiende inzicht dat democratische weerbaarheid en mensenrechten cruciaal onderdeel zijn van een effectief, geïntegreerd veiligheidsbeleid.

Wij lichten onze inzichten graag nader toe en staan klaar om bij te dragen aan een constructieve dialoog tijdens de formatie.

Hoogachtend,

Joeri Buhner Tavanier,

Namens de leden van het Breed Mensenrechten Overleg (BMO)

BMO

Breed
Mensenrechten
Overleg

Veronika Pišorn

Coördinator Breed Mensenrechten Overleg

 +31 6 13770220

 office@bmoweb.nl

 Riviervismarkt 4, 2513 AM The Hague

breedmensenrechtenoverleg.nl

BMO

Breed
Mensenrechten
Overleg

Bureau Kabinetsformatie
Postbus 20018
2500 EA DEN HAAG

BMO
T.a.v. mevrouw V. Pišorn
Riviervismarkt 4
2513 AM DEN HAAG

Kenmerk: 202500652

Den Haag, 4 december 2025

Geachte mevrouw Pišorn,

Dank voor de brief die ik van u mocht ontvangen.

In het kader van mijn werkzaamheden ontvang ik veel brieven, nota's en verzoeken. Ik verricht mijn werkzaamheden op basis van een door de Tweede Kamer geformuleerde opdracht en de daarvoor gestelde termijn. Dat maakt dat ik helaas niet zelf inhoudelijk op uw schrijven kan reageren. Ik vraag hiervoor uw begrip.

Uw brief zal ook in de volgende fase van de kabinetsformatie beschikbaar blijven voor degenen die daarbij zijn betrokken.

Wellicht ten overvloede, zoals op de website (www.kabinetsformatie2025) staat vermeld, worden alle brieven aan de informateur openbaar gemaakt.

Hoogachtend,

Sybrand Buma
Informateur

VERENIGING
OPENBAAR
ONDERWIJS

202500 653

Aan de informateur
De heer mr. S. van Haersma Buma
p/a Tweede Kamer der Staten-Generaal
t.a.v. Bureau Woordvoering Kabinetsformatie
Postbus 20018
2500 EA Den Haag

Bussum/Woerden, 2 december 2025

Geachte heer Buma,

Wij hebben met belangstelling kennisgenomen van uw *tussenverslag*. Daarin worden veel onderwerpen die voor de toekomst van Nederland belangrijk zijn besproken. Helaas is het thema 'onderwijs' onderbelicht. In dat verband willen we graag -ten behoeve van het vervolgproces- uw aandacht vragen voor het volgende.

Als vertegenwoordigers van het openbaar funderend onderwijs in Nederland doen wij een oproep: het moet mogelijk worden om samenwerkingscholen niet alleen via fusie, maar ook direct bij oprichting tot stand te laten komen. Wij lichten deze oproep in deze brief toe.

Een samenwerkingschool is een school die zowel een openbaar karakter heeft, als een of meerdere bijzondere denominaties kent.¹ Openbaar en bijzonder onderwijs in één school, in één gebouw en met dezelfde leraren. Dit is voor bepaalde gebieden een oplossing voor de onderwijshuisvestingsproblemen², het lerarentekort en/of de onderwijssegregatie die in Nederland aanhoudt³.

In nieuwbouwwijken en krimpgebieden willen openbare en bijzondere schoolbesturen samen één school starten: toekomstgericht, van goede kwaliteit en geworteld in de lokale samenleving. Maar dat mag nu niet. Samenwerkingscholen zijn voor het eerst wettelijk mogelijk geworden in 2011, als optie om te voorkomen dat in met name rurale gebieden schoolsoorten zouden verdwijnen. Ze kunnen daarom volgens de huidige wetgeving alléén via fusie tot stand komen, als minimaal een van de twee betrokken scholen door een laag leerlingaantal met opheffing wordt bedreigd. Daar zit het probleem: **het stichten van een samenwerkingschool is nu wettelijk niet mogelijk**. Dit terwijl samenwerkingscholen ook zonder lage leerlingaantallen van grote toegevoegde waarde zijn.

¹ <https://voo.nl/kennisbank/organisatiebeleid/samenwerkingschool>.

² <https://www.binnenlandsbestuur.nl/ruimte-en-milieu/bouwen-en-wonen/gedateerde-schoolgebouwen-schreeuwen-om-aanpak>.

³ <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2025/03/11/bijlage-3-eindrapport-onderzoek-onderwijssegregatie-2025>.

VERENIGING
OPENBAAR
ONDERWIJS

VOS ABB
versterkt en verdiept

Onze verenigingen staan voor de waarden gelijkwaardigheid, vrijheid en ontmoeting. Wij geloven dat deze waarden pas volledig tot hun recht komen als leerlingen onderwijs krijgen onder de juiste omstandigheden: in goede gebouwen door toegeruste leraren en met elkaar. Waarbij de identiteiten van de verschillende denominaties het gezamenlijke onderwijs versterken.

De VOO en VOS/ABB vragen u dus om in dit mee te nemen in de concrete afspraken die nu worden gemaakt. Geef besturen de ruimte om uit kracht samen te werken en samenwerkingsscholen te stichten – duurzaam, inclusief en in het belang van goed onderwijs.

Voor nadere toelichting zijn wij uiteraard bereikbaar.

Namens VOS/ABB

Frank de Wit

Directeur

Namens de Vereniging Openbaar Onderwijs

Marco Frijlink

Voorzitter

VOO:

VOS/ABB:

Kapelstraat 33, 1404 HV, Bussum, info@voo.nl, 036-5331500

Houttuinlaan 8, 3447 GM, Woerden, welkom@vosabb.nl, 0348-405200

Bureau Kabinetsformatie
Postbus 20018
2500 EA DEN HAAG

VOS ABB
T.a.v. de heer F. de Wit
Houttuinlaan 8
3447 GM WOERDEN

Kenmerk: 202500654

Den Haag, 4 december 2025

Geachte heer De Wit,

Dank voor de brief die ik van u mocht ontvangen.

In het kader van mijn werkzaamheden ontvang ik veel brieven, nota's en verzoeken. Ik verricht mijn werkzaamheden op basis van een door de Tweede Kamer geformuleerde opdracht en de daarvoor gestelde termijn. Dat maakt dat ik helaas niet zelf inhoudelijk op uw schrijven kan reageren. Ik vraag hiervoor uw begrip.

Uw brief zal ook in de volgende fase van de kabinetsformatie beschikbaar blijven voor degenen die daarbij zijn betrokken.

Wellicht ten overvloede, zoals op de website (www.kabinetsformatie2025) staat vermeld, worden alle brieven aan de informateur openbaar gemaakt.

Hoopachtend,

Sybrand Buma
Informateur

202500655

De Tweede Kamer der Staten Generaal
Ter attentie van informateur de heer S. Buma
Postbus 20018
2500 EA DEN HAAG

Betreft: Onveiligheid in landelijk gebied door problematiek wolf

Geachte heer Buma,

In het kader van de lopende kabinetsformatie wil ik uw aandacht vestigen op een onderwerp dat, ondanks zijn urgentie, vooralsnog nauwelijks aan bod lijkt te komen in Den Haag: de door de aanwezigheid van wolven snel toegenomen onveiligheid voor bewoners in het landelijk gebied.

Na een aantal jaren redelijk in harmonie geleefd te hebben met toen nog geringe aantallen en nog schuwe wolven, neemt het aantal incidenten sterk toe. Naast weidedieren (die helaas ook achter goedgekeurde wolfwerende rasters aangevallen en verscheurd worden), worden ook hardlopers, fietsers, kinderen en honden aangevallen. In tegenstelling tot wat 'experts' beweren: ook kort aangeliende honden worden aangevallen en ernstig verwond. De wolven zijn niet meer schuw en begeven zich, ook overdag, actief in de nabijheid van mensen.

Wolven komen dus niet langer alleen in natuurgebieden voor, maar worden nu ook veelvuldig binnen of nabij woonwijken waargenomen. En dat zijn helaas niet alleen zwervers die een nieuw territorium zoeken. Voor inwoners van Gelderland, Utrecht, Drenthe en Friesland, de provincies waar de wolf zich gevestigd heeft (en waar hun aantal snel groeit), leidt dit tot een voortdurend gevoel van onveiligheid. Het uitlaten van een hond – iets wat normaal gesproken vanzelfsprekend en veilig zou moeten zijn – is voor velen een stressvol moment geworden. En kan alleen door continu alert te zijn op gevaar en prikstokken, fluiten/toeters, spray en andere verdedigingsmiddelen mee te nemen.

Maar er speelt meer dan het niet meer kunnen houden van graas- c.q. weidedieren en het niet meer uit kunnen laten van de hond. Hulphonden kunnen niet meer opgeleid worden. Kinderen kunnen niet meer veilig naar school of naar de sportclub fietsen. Horeca ziet het aantal klanten teruglopen. De heide wordt niet meer begraaasd door schapen en dreigt daardoor te verdwijnen. Er is grote maatschappelijke onrust en toegenomen polarisatie tussen dat deel van het platteland waar men de problemen met de wolf dagelijks ervaart, en o.a. de Randstad waar men de wolf van een veilige afstand bekijkt, en de problemen bagatelliseert dan wel ontkent.

De overheid heeft volgens de Grondwet de taak om haar burgers een veilige leefomgeving te bieden. Wanneer inwoners in hun dagelijkse leven niet meer veilig zijn, is ingrijpen dus noodzakelijk. Dit heeft de overheid tot nu toe nagelaten. De overheid neemt daarmee, naast aanvallen op dieren, ook bewust het risico op meer dan de drie aanvallen op kinderen die er tot nu toe al waren. Gelukkig hadden die nog een goede afloop....

Ik verzoek u daarom deze kwestie expliciet op de agenda te zetten tijdens de kabinetsformatie. Een helder, praktisch en uitvoerbaar wolvenbeleid is dringend noodzakelijk om zowel de veiligheid van inwoners als van hun dieren te waarborgen.

Ik vertrouw erop dat u de veiligheid en leefbaarheid op het platteland serieus neemt en dat dit onderwerp meegenomen wordt in de komende gesprekken.

Met vriendelijke groet

Ism De wolf gezien op de Veluwe en Stichting Wijs met wolven

Bureau Kabinetsformatie
Postbus 20018
2500 EA DEN HAAG

Kenmerk: 202500656

Den Haag, 4 december 2025

Geachte

Dank voor de brief die ik van u mocht ontvangen.

In het kader van mijn werkzaamheden ontvang ik veel brieven, nota's en verzoeken. Ik verricht mijn werkzaamheden op basis van een door de Tweede Kamer geformuleerde opdracht en de daarvoor gestelde termijn. Dat maakt dat ik helaas niet zelf inhoudelijk op uw schrijven kan reageren. Ik vraag hiervoor uw begrip.

Uw brief zal ook in de volgende fase van de kabinetsformatie beschikbaar blijven voor degenen die daarbij zijn betrokken.

Wellicht ten overvloede, zoals op de website (www.kabinetsformatie2025) staat vermeld, worden alle brieven aan de informateur openbaar gemaakt.

Hoofachtend

Sybrand Buma
Informateur

202500657

De Tweede Kamer
t.a.v. Bureau Woordvoering Kabinetsformatie
Postbus 20018
2500 EA Den Haag

Geachte mevrouw, mijnheer,

Wilt u zo vriendelijk zijn onderstaande verzoek door te geven aan de betrokkenen in de kabinetsformatie, de heren Rob Jetten en Henri Bontenbal en Sybrand Buma? Alvast dank!

Mijn verzoek:

Bij de urgente zaken van de formatieagenda hoop ik dat ook Gaza staat en zo niet dat dat alsnog gebeurt. Dat Nederland eindelijk opstaat tegen medeplichtigheid aan genocide, zoals ze immers wettelijk verplicht is. Nederland is machtig en invloedrijk, ook zonder de EU. Ik hoop dat u met krachtige maatregelen komt tegen het oorlogszuchtige Israël en proactief helpt aan de wederopbouw van Gaza. Dank alvast. En succes met de formatie!

Bureau Kabinetsformatie
Postbus 20018
2500 EA DEN HAAG

Kenmerk: 202500658

Den Haag, 4 december 2025

Geachte

Dank voor de brief die ik van u mocht ontvangen.

In het kader van mijn werkzaamheden ontvang ik veel brieven, nota's en verzoeken. Ik verricht mijn werkzaamheden op basis van een door de Tweede Kamer geformuleerde opdracht en de daarvoor gestelde termijn. Dat maakt dat ik helaas niet zelf inhoudelijk op uw schrijven kan reageren. Ik vraag hiervoor uw begrip.

Uw brief zal ook in de volgende fase van de kabinetsformatie beschikbaar blijven voor degenen die daarbij zijn betrokken.

Wellicht ten overvloede, zoals op de website (www.kabinetsformatie2025) staat vermeld, worden alle brieven aan de informateur openbaar gemaakt.

Hoogachtend,

Sybrand Buma
Informateur

202500659

Aan:
Dhr. S. Van Haersma Buma, Informatieur
De Tweede Kamer
t.a.v. Bureau Woordvoering Kabinetsformatie
Postbus 20018
2500 EA Den Haag

CC: Dhr. R. Jetten, Dhr. H. Bontenbal, Dhr. J. Paternotte, Dhr. B. van den Brink

Den Haag, 27 november 2025

Betreft: Noodzaak voor een krachtig buitenlandbeleid en versterking van de Dutch Diamond

Zeer geachte heer Van Haersma Buma,

Wij – een brede coalitie vanuit Nederlandse bedrijven, kennisinstellingen en maatschappelijke organisaties - willen u allereerst veel succes wensen met uw werkzaamheden in deze tussenfase van het formatieproces. In deze fase spreekt u onder andere over het versterken van de Nederlandse economie. We willen u graag enkele zaken ter overweging meegeven, gebaseerd op onze diepgaande ervaring op het terrein van internationale samenwerking, diplomatie en internationaal ondernemen.

Ten eerste is naar onze stelligste overtuiging een sterk, breed en zelfverzekerd buitenlandbeleid, zeker in een tijd van geopolitieke spanningen, óók een binnenlands belang.

De internationale reputatie en geloofwaardigheid van Nederland staan momenteel op het spel. Nederland kan zich geen naar binnen gekeerd of gefragmenteerd buitenlandbeleid permitteren, omdat onze vrede en veiligheid en ons verdienvermogen direct afhankelijk zijn van hoe we internationaal opereren.

Er is bij de ondergetekende partijen grote zorg over het onvoorspelbare en versnipperde karakter van het Nederlandse buitenlandbeleid van de laatste jaren. Internationale samenwerking is door het huidige demissionaire kabinet vooral als een kostenpost gezien, niet als een strategische investering. Bezuinigingen op kennisinstellingen, het maatschappelijk middenveld en diplomatie hebben de internationale reputatie van ons land als kennis- en handelsland schade berokkend. Wij moedigen u dan ook van harte aan om in de komende kabinetsperiode stevig en strategisch te investeren in een evenwichtig, voorspelbaar en stabiel buitenlandbeleid.

Ten tweede moet de Nederlandse overheid weer een volwaardige rol gaan spelen door het scheppen van de randvoorwaarden voor effectieve multistakeholder samenwerking tussen internationaal opererende Nederlandse partijen. Deze zogenaamde Dutch Diamond benadering – de samenwerking tussen overheid, het bedrijfsleven, kennisinstellingen en maatschappelijke organisaties – heeft ons land veel gebracht en heeft internationaal waardering opgeleverd. Maar de diamant is dof geworden en moet weer glans gaan krijgen. Door partijen te verbinden, regie te nemen, financiële middelen beschikbaar te stellen en de uitwisseling van kennis en talent te bevorderen, kunnen internationaal opererende Nederlandse spelers weer vooruitkijken en hun complementaire rol optimaal benutten.

Een actieve en faciliterende overheid vraagt, naast bestuurlijke stabiliteit, om voorspelbaar en coherent meerjarenbeleid op thema's als handel, vrede en veiligheid, mondiale gezondheidszorg en

klimaat. Verder is het nodig dat het ontwikkelings- en handelsinstrumentarium goed op elkaar is afgestemd en dat alle actoren in de Dutch Diamond worden gefaciliteerd om hun respectieve, complementaire rollen te vervullen. Wij roepen de overheid daarom op om, in samenwerking met de andere actoren van de Dutch Diamond, werk te maken van een lange termijnvisie die de glans van de Dutch Diamond weer terugbrengt en die aansluit bij de doelen en belangen van de betrokken samenwerkingspartners.

Daarnaast moedigen we de overheid aan om aansluiting te zoeken bij de prioriteiten van landen in het mondiale Zuiden. Daarmee worden onze ingangen in het Zuiden en onze aantrekkelijkheid ten opzichte van andere geopolitieke spelers vergroot en kunnen partnerschappen evenwichtiger en stabiel worden. In de relaties met Afrikaanse landen biedt de Afrika-strategie van de Nederlandse overheid een stevig houvast voor gelijkwaardige samenwerking, gericht op de versterking van stabiele, duurzame relaties én het bevorderen van wederzijds belangen door een geïntegreerde aanpak van handel, ontwikkeling, veiligheid, gezondheid en klimaat. In partnerlanden is er aandacht nodig voor het versterken van randvoorwaarden (op nationaal en lokaal niveau) voor het bevorderen van stabiliteit en eerlijke handel.

Ten derde roepen we op om het Nederlandse ambassade- en postennetwerk, na forse bezuinigingen, weer te gaan versterken. Ambassades, consulaten en multilaterale posten fungeren als de vaste aanspreekpunten en toegangspoorten voor Nederlandse bedrijven, maatschappelijke organisaties en kennisinstellingen die internationaal impact willen maken. Het terugdraaien van voorgenomen bezuinigingen in deze infrastructuur is in het licht van geopolitieke spanningen, grootschalige humanitaire crises en de mondiale economische wedloop hard nodig. Den Haag ligt eenvoudigweg te ver weg van de plekken waar Nederlandse belangen, en die van de EU en van onze partners in het mondiale Zuiden, dagelijks aandacht behoeven. Een sterk netwerk ter plaatse is onmisbaar.

Tot slot zijn wij ons er zeer van bewust dat er ook een opdracht bij onszelf ligt. Om die reden hebben de initiatiefnemers van deze oproep eerder dit jaar een bijeenkomst georganiseerd waarin we ons hebben gecommitteerd om de onderlinge samenwerking actief op te zoeken en te intensiveren, naast en in nauwe coördinatie met de sectorale multistakeholder initiatieven die al bestaan, zoals bijvoorbeeld het Netherlands Food Partnership, het Netherlands Water Partnership en de Taskforce Healthcare. We zullen daarnaast een witboek opstellen met succesvolle voorbeelden van Dutch Diamond-samenwerking en dat aanbieden aan woordvoerders in de Tweede Kamer en ambtenaren op betrokken ministeries.

Als brede coalitie van bedrijven, maatschappelijke organisaties, kennisinstellingen, brancheverenigingen, netwerkorganisaties, en mede-overheden staan wij klaar om deze uitdagingen samen met u op te pakken.

Met vriendelijke groet,

Focco Vijselaar, directeur VNO-NCW
Bart Jan Koopman, directeur Evofenedex
Pieter Jeroense, directeur VNG Internationaal
Liana Hoornweg, directeur Partos
Ivo Demmers, directeur Netherlands Food Partnership
Rick Elmendorp, directeur en voorzitter Netherlands Water Partnership

Micha van Lin, directeur Taskforce Healthcare
Daan Wensing, algemeen directeur IDH
Onno van Manen, NL directeur Global Alliance for Improved Nutrition (GAIN)
Núria Vlonk-Cunha Soares, directeur Netherlands-African Business Council
Laure Wessemsius-Chibrac, directeur Netherlands Advisory Board on impact investing
Annie van de Riet, voorzitter AVAG (branchevereniging Nederlandse tuinbouwtechnologie)
Mirjam Boekestijn, directeur Dutch Greenhouse Delta
Michiel Klompenhouwer, directeur Plantum
Melanie Maas Geesteranus, CEO Invest International
Ruurd Ganzevoort, rector International Institute of Social Studies (ISS/EUR) en voorzitter SAIL
Claire Hallewas, voorzitter Platform International Education (PIE)
Ariette Brouwer, CEO PUM

Sjoukje Heimovaara, voorzitter raad van bestuur Wageningen University & Research
Eddy Moors, rector IHE Delft
Ena Voûte, pro vice rector International Affairs, TU Delft
Robert Lensink, vice decaan onderzoek Rijksuniversiteit Groningen
Nick van de Giesen, voorzitter Delft|Global Initiative, TU Delft
Liselotte de Vries, business director TU Delft AgTech Institute
Freek van der Meer, decaan Faculteit Geo-informatie en Aardobservatie, Universiteit Twente
Gemma van der Haar, voorzitter LANDac (The Netherlands Land Academy)
Lia van Wesenbeeck, directeur Amsterdam Centre for World Food Studies, VU Amsterdam
Paul Strengers, directeur a.i. KIT Institute
Matthijs van Leeuwen, directeur CICAM, Radboud Universiteit
Marleen Dekker, directeur Afrika Studiecentrum
Rien Komen, voorzitter College van Bestuur Aeres
Henk Ovink, directeur Global Commission on the Economics of Water

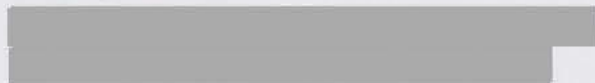
Heleen van den Berg, directeur Cordaid
Robbert van den Berg, directeur Mercy Corps Netherlands
Rolien Sasse, directeur Pax
Rina Molenaar, directeur Woord en Daad
Heske Verburg, directeur Solidaridad
Simon O'Connell, directeur SNV
Marco van de Graaf, directeur World Vision
Edwin Visser, directeur ZOA
Tijpke Bergsma, directeur CARE Nederland
Danny Dubbeldeman, directeur Amref Health Africa NL
Goossen Hoenders, directeur Heifer
Neera van der Geest, directeur FairClimateFund
Annelies Kanis, directeur The Hunger Project Nederland
Ewald Wermuth, voorzitter foodFIRST coalition
Peter Dane, directeur EBC Foundation
Greg Garrett, directeur ATNi (Access to Nutrition initiative)
Katrien van 't Hooft, directeur Natural Livestock Farming Foundation
Coenraad Krijger, CEO Wetlands International
Frodo van Oostveen, CEO World Waternet

Tom de Vries, directeur AKVO Foundation
Gert Jan Beckx, directeur TRAIDE foundation

Marije Hulshof, CEO Royal HaskoningDHV
Mireille Einwachter, Chief Sustainability Officer FrieslandCampina
Ben Tax, directeur Rijk Zwaan
Rutger Groot, bestuursvoorzitter East-West Seed Knowledge Transfer
Frank Brinkman, strategisch sourcing expert Bakker Barendrecht
Guido Geerts, directeur Delft Imaging Systems B.V.
Mark Heine, directeur Mark Heine
Norbert van der Straaten, directeur Holland Greentech
Carel Jaspers, directeur Q-Point
Emile Schmitz, directeur Bopinc
Guus Paardekooper, directeur SkillEd
Arjen de Vries, directeur Acacia Water BV
Volkert Engelsman, voorzitter Robin Food Coalition
Rogier van Opstal, directeur Nectaerra
Henri Hekman, directeur Care4Agro BV
Roger van Hoesel, directeur FoodX
Johannes Hunink, directeur FutureWater
Frank Tillmann, directeur Colubris
Eddy Wymenga, codirecteur Altenburg & Wybenga BV
Alexander Gunkel, directeur Space4Good B.V.
Ronald Wielinga, directeur Water Alliance
Jacco van der Wekken, directeur Delphy Groep BV
Anne Loes Nillesen, directeur Defacto Urbanism BV
Martin Sobota, partner CITYFÖRSTER architecture & urbanism
Ton van Remmen, directeur Van Remmen UV Technology
Jelle van den Akker, directeur Smartfarming BV
Marjolein Albers, directeur JustdiggIt
Joep van de Broek, directeur Resilience BV
Sjoerd Herms, directeur Advance Consulting

Contactpersonen:

BUILDING FLOURISHING COMMUNITIES

FRANKERING

GECONTROLEERD

R04.251201.750462

PostNL
Port Betaald
Port Payé
Pays-Bas

P.O. Box 16440 | 2500 BK The Hague | The Netherlands

Dhr. S. van Haersma Buma
De Tweede Kamer
E.a.v. Bureau Woordvoering kabinetsformatie
Postbus 20018
2500 EA Den Haag

RS4CC - #X830MOK#00#0000#

Bureau Kabinetsformatie
Postbus 20018
2500 EA DEN HAAG

Brede coalitie Nederlandse bedrijven, kennisinstellingen en
Maatschappelijke organisaties - P/a Cordaid
T.a.v. mevrouw H. van den Berg
Postbus 16440
2500 BK DEN HAAG

Kenmerk: 202500660

Den Haag, 4 december 2025

Geachte mevrouw Van Den Berg,

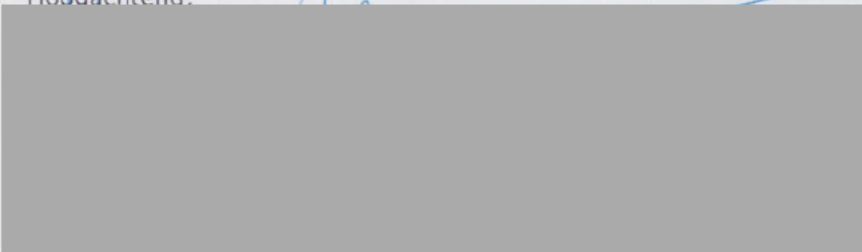
Dank voor de brief die ik van u mocht ontvangen.

In het kader van mijn werkzaamheden ontvang ik veel brieven, nota's en verzoeken. Ik verricht mijn werkzaamheden op basis van een door de Tweede Kamer geformuleerde opdracht en de daarvoor gestelde termijn. Dat maakt dat ik helaas niet zelf inhoudelijk op uw schrijven kan reageren. Ik vraag hiervoor uw begrip.

Uw brief zal ook in de volgende fase van de kabinetsformatie beschikbaar blijven voor degenen die daarbij zijn betrokken.

Wellicht ten overvloede, zoals op de website (www.kabinetsformatie2025) staat vermeld, worden alle brieven aan de informateur openbaar gemaakt.

Hooftend.

Sybrand Buma
Informateur

202500661

Utrecht, 1 december 2025

De Metropoolregio Utrecht is het kloppend hart van Nederland. We zijn de meest competitieve regio van Europa en een van de snelst groeiende regio's van Nederland. Mensen willen hier dolgraag wonen. Bedrijven willen hier investeren en innoveren. Studenten en onderzoekers willen hier aan de slag. En makers en doeners willen het gebied naar hun hand zetten en aanpakken! Die grote aantrekkingskracht is te danken aan de centrale ligging, het hoge kennisniveau in combinatie met uitstekende voorzieningen, bijzondere natuur- en recreatiegebieden en een rijk cultuurhistorisch verleden. Op die basis willen we graag verder bouwen.

Er zijn ook grote uitdagingen: we hebben de krapste arbeidsmarkt van het land, medewerkers kunnen lastig aan een woning komen en de ontsluiting voor werknemers en studenten van buiten de regio staat onder druk. Om de groei van Utrecht op te vangen en plek te maken voor iedereen is een schaa sprong van de regio nodig, inclusief een verbetering van de bereikbaarheid van het Utrecht Science Park (USP) gezien de toename van het aantal reizigers.

In Utrecht wordt daarom gebouwd voor de toekomst – aan de zuidwestkant van de stad ontstaat de grootste bouwlocatie van Nederland: Groot Merwede en Rijnenburg. Hier is plaats voor zo'n 75.000 woningen en circa 40.000 arbeidsplaatsen. Dit is de grootste woningbouwlocatie van Nederland: in aantallen twee keer zo groot als de grootste VINEX-locatie Leidsche Rijn. Deze grote aantallen, centraal gelegen woningen zijn onmisbaar voor Nederland.

Voor de bereikbaarheid van deze woningen en arbeidsplaatsen is snel en hoogwaardig openbaar vervoer met een (deels ondergrondse) tramlijn noodzakelijk: de Merwedelijn inclusief een aftakking naar Rijnenburg. De snelwegcapaciteit is namelijk ontoereikend en er ligt geen treinspoor in dit gebied. Bussen bieden onvoldoende capaciteit voor de verwachte 80.000 reizigers per dag. Dit aantal is vergelijkbaar met metrolijnen elders in het land. Voor het oplossen van het bereikbaarheidsknelpunt van het USP is het nodig om in te zetten op hoogwaardige OV-maatregelen.

Oproep

Recent is bekend geworden dat het Rijk de gevraagde aanvullende investering voor het eerste deel van de Merwedelijn gaat toekennen. Daarmee kunnen we aan de slag! We hopen op een voortvarende samenwerking met het nieuwe kabinet in de uitvoering van dit eerste deel van de lijn. We roepen het kabinet op om ook de vervolgstap naar Rijnenburg mogelijk te maken, waarvoor reeds een unieke private bijdrage van € 200 mln is toegezegd. Samen kunnen we dan een grote slag slaan om Nederland te helpen bij het oplossen van de wooncrisis.

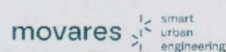
Met vriendelijke groeten,

Marien Kleinjan, directeur Ontwikkeling, AM
Dick Gort, CEO, a.s.r. real estate
Onno Dwars, CEO, Ballast Nedam Development
Wilbert Broekman, managing director, BORON Management
Esther Agricola, regiodirecteur Noord-West, BPD Ontwikkeling
Max Wachter, CEO, Brocacef Groep
Jan van de Winkel, president & CEO, Genmab
Wilma Scholte op Reimer, voorzitter College van Bestuur, Hogeschool Utrecht
Barbara Visser, CEO, Movares
Justin van Hooijdonk, CEO, NBC Congrescentrum
Daan Schut, directeur Commercie en Netwerk, Raad van Bestuur, NS
Willem Jan Brinkman, CFRO, PGGM
Janine Vos, lid managing board & CHRO, Rabobank
Johan Spronk, voorzitter College van Bestuur, ROC Midden Nederland
Maarten Briët, co-head Netherlands, Schrodgers Capital

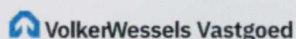
Jeroen Bartelse, algemeen directeur, TivoliVredenburg
 Carina Hilders, voorzitter Raad van Bestuur, UMC Utrecht
 Margot van der Starre, plaatsvervangend voorzitter College van Bestuur, Universiteit Utrecht
 Jan Henk van der Velden, directeur-bestuurder, stichting Utrecht Science Park (USP)
 Anne Hustinx, executive director Corporate Affairs, VodafoneZiggo
 Marcel Schipper, directeur, VolkerWessels Vastgoed
 Hans Oosters, Commissaris van de Koning, Provincie Utrecht
 Sharon Dijkma, burgemeester gemeente Utrecht en voorzitter Economic Board Utrecht
 Marijke van Beukering, burgemeester, gemeente Nieuwegein

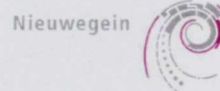
α.s.r. real estate

Schroders

PROVINCIE UTRECHT

Gemeente Utrecht

Postbus 16200, 3500 CE Utrecht

01.12.25

Port Betaald
Port Payé
Pays-Bas

De Tweede Kamer
t.a.v. Bureau Woordvoering
Kabinetsformatie

Postbus 20018
2500 EA Den Haag

N13CC - #X830X0X#00#0000#

Bureau Kabinetsformatie
Postbus 20018
2500 EA DEN HAAG

Metropool regio Utrecht
P/a gemeente Utrecht
T.a.v. mevrouw S. Dijkma
Postbus 16200
3500 CE UTRECHT

Kenmerk: 202500662

Den Haag, 4 december 2025

Geachte mevrouw Dijkma,

Dank voor de brief die ik van u mocht ontvangen.

In het kader van mijn werkzaamheden ontvang ik veel brieven, nota's en verzoeken. Ik verricht mijn werkzaamheden op basis van een door de Tweede Kamer geformuleerde opdracht en de daarvoor gestelde termijn. Dat maakt dat ik helaas niet zelf inhoudelijk op uw schrijven kan reageren. Ik vraag hiervoor uw begrip.

Uw brief zal ook in de volgende fase van de kabinetsformatie beschikbaar blijven voor degenen die daarbij zijn betrokken.

Wellicht ten overvloede, zoals op de website (www.kabinetsformatie2025) staat vermeld, worden alle brieven aan de informateur openbaar gemaakt.

Hoogachtend,

Sybrand Buma
Informateur

's-Gravenhage, 3 december 2025

202500663

Tweede Kamer der Staten-Generaal
Ter attentie van Bureau Informatie
Postbus 20018
2500 EA 's-Gravenhage

25-04941

Zeer geachte heer Buma,

Graag zeg ik u dank voor het gesprek vorige week donderdag 27 november jl. Ik heb in dat gesprek aangegeven dat de president van de Algemene Rekenkamer, de Nationale ombudsman en ik een paper voorbereiden over een realistische overheid en daarover met een keur aan personen spreken. Hierover heeft jl. maandag een symposium plaatsgevonden.

Mede namens de president van de Algemene Rekenkamer en de Nationale ombudsman wil ik u graag verzoeken te bewerkstelligen dat in een volgende fase van de formatie wij in de gelegenheid worden gesteld om dit paper aan de informateur en onderhandelaars aan te bieden en daarover met hen een gesprek te hebben.

Graag vernemen wij van u.

Met vriendelijke groet,

mr. Th.C. de Graaf

c.c. president Algemene Rekenkamer
Nationale ombudsman

Bureau woordvoering kabinetsformatie
Postbus 20018
2500 EA DEN HAAG

Raad van State
T.a.v. de heer Th.C. de Graaf
Postbus 20019
2500 EA DEN HAAG

Kenmerk: 202500664

Den Haag, 4 december 2025

Bert Thom.

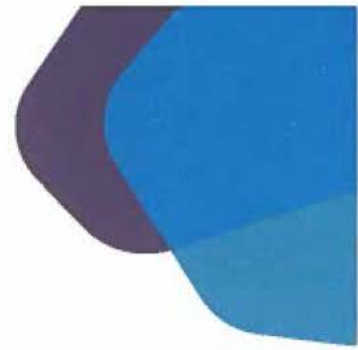
Hartelijk dank voor uw schrijven van 3 december jl. U meldt met de Nationale Ombudsman en de president van de Algemene Rekenkamer een paper in voorbereiding te hebben over een "realistische overheid". U meldt tevens dit paper in een volgende fase graag gezamenlijk te zullen aanbieden aan de informateur en de onderhandelaars.

Het onderwerp heeft, zoals u weet, mijn warme belangstelling. Het lijkt mij niet onwaarschijnlijk dat hetzelfde geldt voor mijn opvolger. Ik zal er dan ook voor zorgen dat uw schrijven beschikbaar is voor degenen die bij de volgende fase van de formatie betrokken zijn.

Met vriendelijke groet

S. Buma
Informateur

De Tweede Kamer
Bureau Woordvoering Kabinetsformatie
T.a.v. de heren R. Jetten, H. Bontenbal en S. van Haersma Buma
Postbus 20018
2500 EA Den Haag

Katwijk, 27 november 2025

Betreft: structurele hervorming van het leerlingenvervoer voor de komende kabinetsperiode

Geachte heren Jetten, Bontenbal en Van Haersma Buma,

U werkt aan de vorming van een nieuw kabinet dat richting moet geven aan de inrichting van cruciale publieke voorzieningen. Het **leerlingenvervoer** vraagt daarbij om onmiddellijke aandacht en prioriteit. Voor circa 75.000 kinderen is vervoer de feitelijke toegang tot onderwijs. De huidige inrichting sluit onvoldoende aan op dit leerrecht en leidt jaarlijks tot circa 4,3 miljoen te late ritten, met verlies van onderwijstijd, onregelmatige schooldagen en onderbreking van continuïteit.

De problemen zijn niet incidenteel, maar structureel en voorspelbaar en wijzen op systeemfalen dat zowel kinderen treft als de uitvoeringskracht van gemeenten en vervoerders onder druk zet. Binnen de huidige kaders is het stelsel niet meer te herstellen. Besluitvorming in de komende kabinetsperiode is noodzakelijk.

Een brede maatschappelijke coalitie 'Passend en Veilig Leerlingenvervoer' van ouders, gemeenten, scholen, samenwerkingsverbanden en vervoerders heeft zich dit jaar verenigd in één gezamenlijke oproep. In deze brief schets ik de kernopgaven in het leerlingenvervoer en doe ik concrete aanbevelingen voor de (in)formatie.

1. Leerrecht, zorgcomponent en systeemverantwoordelijkheid

Leerlingenvervoer wordt in de huidige wetgeving voornamelijk als logistiek vervoer behandeld, terwijl het voor een groot deel van de doelgroep een zorgtaak is. De zorgcomponent — begeleiding, stabiliteit en voorspelbaarheid — is essentieel, maar wettelijk niet geborgd, wat leidt tot uiteenlopende praktijkinterpretaties en kwaliteitsverschillen.

De verantwoordelijkheden rond leerrecht, onderwijstijd en passend onderwijs vragen om eenduidige systeemverantwoordelijkheid binnen de onderwijsportefeuille; de huidige positionering bij Volksgezondheid, Welzijn en Sport sluit daar institutioneel niet op aan.

Aanbevelingen

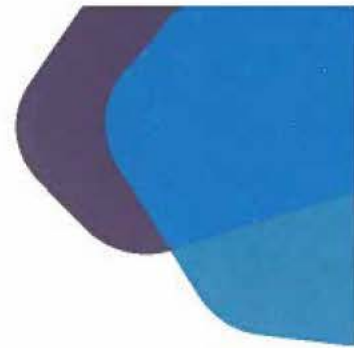
- **Beleg de systeemverantwoordelijkheid voor leerlingenvervoer bij het ministerie van OCW, zodat beleid, uitvoering en leerrecht institutioneel op elkaar aansluiten.**
- **Veranker de zorgcomponent wettelijk als integraal onderdeel van leerlingenvervoer, zodat begeleiding, stabiliteit en voorspelbaarheid structureel worden geborgd.**

2. Kwaliteit, toegankelijkheid en landelijke normering

Het ontbreken van landelijke kwaliteitsnormen leidt tot variatie in reistijden, route-stabiliteit, begeleiding en veiligheid, met ongelijkheid in toegang tot onderwijs als gevolg. Deze verschillen bemoeilijken stelselmatige monitoring en kwaliteitsverbetering.

Aanbevelingen

- **Stel landelijke kwaliteitsnormen vast voor reistijd, stabiliteit van routes, begeleiding en veiligheid.**
- **Formuleer normen zodanig dat zij preventief werken, gericht op tijdigheid, continuïteit en behoud van onderwijstijd.**

3. Financiën, zorgcomponent en uitvoeringskracht

Gemeenten ervaren structurele spanning tussen opdracht en middelen, omdat de huidige financiering de zorgcomponent onvoldoende dekt en regionale verschillen vergroot. Lokale optimalisatie biedt onvoldoende perspectief op structurele verbetering.

Aanbevelingen

- **Introduceer een hybride financieringsmodel waarin vervoerskosten en zorgcomponent structureel worden gedekt.**
- **Zorg dat opdracht en middelen in balans zijn, zodat gemeenten duurzaam kunnen sturen op kwaliteit en toegankelijkheid.**

4. Monitoring, data en sturing

Een landelijke datastructuur voor tijdigheid, ritkwaliteit, wachttijden en onderwijstijdverlies ontbreekt, waardoor sturing afhankelijk blijft van incidenten. Landelijke monitoring is noodzakelijk om trends zichtbaar te maken en gerichte sturing mogelijk te maken.

Aanbevelingen

- **Richt een landelijke monitor in met structurele dataverzameling over tijdigheid, ritkwaliteit en onderwijstijdverlies.**
- **Gebruik deze gegevens voor systematische beleidsontwikkeling, zodat sturing consistent en toekomstgericht is.**

5. Governance, samenwerking en institutionele helderheid

De governance is versnipperd door uiteenlopende lokale loketten, contractvormen en uitvoeringspraktijken, wat leidt tot onduidelijke verantwoordelijkheden en beperkt schaalvoordeel. Tegelijk blijft lokaal maatwerk noodzakelijk om individuele ondersteuningsbehoeften te adresseren.

Aanbevelingen

- **Leg een landelijk samenwerkingskader vast waarin rollen, verantwoordelijkheden en verwachtingen duidelijk zijn afgebakend.**
- **Bevorder uniformiteit in uitvoering, met behoud van lokaal maatwerk waar dit inhoudelijk noodzakelijk is.**

Deze hervormingen zijn noodzakelijk om het leerlingenvervoer in institutionele balans te brengen, de uitvoerbaarheid te versterken en de toegang tot onderwijs voor de kinderen die hiervan afhankelijk zijn te borgen. De huidige knelpunten laten geen ruimte voor uitstel; besluitvorming is nu nodig. Het vijftal aanbevelingen geeft het nieuwe kabinet een concreet en realistisch handelingsperspectief om de structurele verbeteringen direct in gang te zetten en het leerrecht van de leerlingen te borgen.

Met vriendelijke groet,

Emile Soetendal
Wethouder Zorg en Welzijn, Gemeente Katwijk
Mede-initiatiefnemer Passend en Veilig Leerlingenvervoer

Bureau Kabinetsformatie
Postbus 20018
2500 EA DEN HAAG

Gemeente Katwijk
T.a.v. de heer E. Soetendal
Postbus 589
2220 AN KATWIJK

Kenmerk: 202500666

Den Haag, 4 december 2025

Geachte heer Soetendal,

Dank voor de brief die ik van u mocht ontvangen.

In het kader van mijn werkzaamheden ontvang ik veel brieven, nota's en verzoeken. Ik verricht mijn werkzaamheden op basis van een door de Tweede Kamer geformuleerde opdracht en de daarvoor gestelde termijn. Dat maakt dat ik helaas niet zelf inhoudelijk op uw schrijven kan reageren. Ik vraag hiervoor uw begrip.

Uw brief zal ook in de volgende fase van de kabinetsformatie beschikbaar blijven voor degenen die daarbij zijn betrokken.

Wellicht ten overvloede, zoals op de website (www.kabinetsformatie2025) staat vermeld, worden alle brieven aan de informateur openbaar gemaakt.

Hoopachtend,

Sybrand Buma
Informateur

202500667

Tweede Kamer
T.a.v. de heer Van Haersma Buma
p/a Bureau Woordvoering Kabinetsformatie
Postbus 20018
2500 AE DEN HAAG

Onderwerp:
Verzoek tot agendering van nationale
arbeidsmarktstrategie voor essentiële beroepen

Kenmerk:
20221120/FB/DS

Datum:
20 november 2025

Geachte heer Van Haersma Buma,

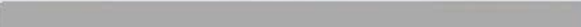
Gefeliciteerd met uw benoeming als informateur. Een belangrijke opdracht voor ons democratisch proces. In de thema's die de verkenner Koolmees u heeft aangereikt ontbreekt een cruciaal thema, namelijk de zorg. De uitdaging van een aankomend kabinet is hoe zij de gezondheidszorg nu en in de toekomst beschikbaar, toegankelijk en van goede kwaliteit kunnen houden. Een grote opgave met een exponentiele stijging van de zorgvraag door vergrijzing en meer mogelijkheden voor behandeling, terwijl het tekort aan zorgprofessionals oploopt tot naar verwachting 266.000 in 2034. Vooral in het verpleegkundig domein zijn de tekorten nijpend, met ruim 70% van het tekort geconcentreerd in deze beroepsgroep. Daarnaast zien we in het Mbo-onderwijs een sterke terugloop van verzorgenden-IG. Zij vormen het fundament van de ouderenzorg en wijkverpleging. De gevolgen van deze schaarste zijn nu al elke dag merkbaar in de praktijk. In de bijlage van deze brief vindt u het verkiezingsmanifest van V&VN met duidelijke boodschappen aan de politiek.

Met deze brief willen we graag extra aandacht vestigen op het volgende: Het aankomende kabinet moet stevige en structurele keuzes voor de zorg maken. Met name zorgprofessionals hebben meer ruimte, erkenning en middelen nodig. Juist op die middelen is de afgelopen jaren fors bezuinigd. En mogelijk zijn er voor de zorgsector nieuwe bezuinigingen in aantocht. Van een toekomst kabinet verwacht de beroepsvereniging Verpleegkundigen & Verzorgenden Nederland (V&VN) dat zij een **nationale arbeidsmarktstrategie** voor essentiële beroepen in de zorg, onderwijs, defensie en techniek gaat invoeren. Het gaat om voldoende vakmensen in onmisbare (essentiële) beroepen, zoals verpleegkundigen, verzorgenden, en verpleegkundig specialisten. Deze beroepen zijn noodzakelijk voor een sterke samenleving.

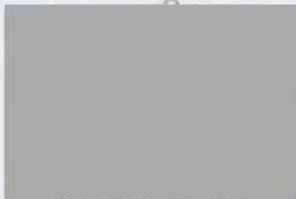
De beroepsvereniging V&VN richt zich tot u met het verzoek:

- Agendeer **een nationale arbeidsmarktstrategie voor essentiële beroepen** in de gesprekken met onderhandelende partijen;
- Focus bij de keuze voor essentiële beroepen uit de arbeidsmarktstrategie op het **Mbo-onderwijs**, met specifieke aandacht voor het opleiden tot volwaardige beroepen bij flexibilisering van het onderwijs, en betere stagebegeleiding en een eerlijke stagevergoeding;
- Investeer in **vervolgopleidingen van verpleegkundigen en verzorgenden** met name buiten de ziekenhuizen, en zorg voor voldoende middelen voor bij- en nascholing;
- Maak dat de keuze voor een loopbaan in de zorg aantrekkelijk wordt, en zorg voor een goede werkomgeving met meer tijd voor zorg.

Bij het formeren van een nieuw kabinet vraagt V&VN u met klem om bovenstaande punten te verankeren in een nieuw regeerakkoord, alleen zo houden we de zorg beschikbaar, toegankelijk en van goede kwaliteit. In de bijlage vindt u onze aanbevelingen die wij aan politieke partijen voor de verkiezingen hebben meegegeven en die wij ook bij u als informateurs onder uw aandacht willen brengen.

Uiteraard zijn we bereid om onze voorstellen verder toe te lichten. U kunt hiervoor contact opnemen met

Met vriendelijke groet

Bianca Buurman
Voorzitter

Zet de zorg op

Het is cruciaal dat er in de toekomst voldoende vakmensen zijn voor onmisbare (essentiële) beroepen, zoals **verpleegkundigen, verzorgenden IG en verpleegkundig specialisten**. Als we goed willen blijven zorgen voor elkaar, vraagt dat om duidelijke keuzes en ingrijpende maatregelen van een nieuw kabinet.

Dit zijn de belangrijkste thema's voor de zorg waar politiek Den Haag zijn pijlen op moet richten:

- > **Investeer in het vak van zorgprofessionals**
- > **Gezondheid: zet vol in op preventie en zelfredzaamheid**
- > **Kwaliteit van leven: toegang tot zorg voor de kwetsbaarste mensen**
- > **Zorg is mensenwerk: minder regels, meer vertrouwen**

Investeer in het vak van zorgprofessionals

Steeds minder studenten kiezen voor een zorgopleiding en steeds meer zorgprofessionals verlaten het vak. Als we zo doorgaan, dan zijn er straks te weinig mensen om zorg te verlenen. Een nieuw kabinet moet regelen dat een loopbaan in de zorg aantrekkelijker wordt.

- Schaf les- en collegegeld af voor zorgopleidingen.
- Investeer in betere begeleiding en een eerlijke vergoeding voor stages.
- Investeer in vervolgoedingen en scholing. Nu gaat 77% van het geld voor opleidingen naar slechts 18% van het zorgpersoneel, vooral in ziekenhuizen. Dat is niet eerlijk. Er moet opleidingsgeld komen voor alle zorgprofessionals.
- Opleiden in stukjes (modules) helpt om de stap naar de zorg kleiner te maken en om te blijven leren. Voorkom een wildgroei aan losse certificaten. Zorg voor goede kwaliteit, erkenning en samenhang.
- Betaal verzorgenden IG en verpleegkundigen goed. Hun salaris blijft achter bij andere beroepen. V&VN roept de overheid en werkgevers op om dit verschil kleiner te maken door meer geld beschikbaar te stellen.
- Pak agressie tegen zorgprofessionals aan. Het voorkomen en bestrijden van agressie moet de hoogste politieke prioriteit hebben.

Zorg is mensenwerk: minder regels, meer vertrouwen

De zorg moet weer over mensen gaan, niet over regels.

- Geef zorgprofessionals vertrouwen en zeggenschap. Verpleegkundigen, verzorgenden IG en verpleegkundig specialisten zijn aanjagers van de veranderingen die nodig zijn in de zorg. Laat ze meebeslissen over hoe de zorg beter kan.
- Maak vertrouwen in burgers en zorgverleners weer het uitgangspunt in de zorg. Stop met onnodige controles en ingewikkelde regels. Versimpel registraties voor het afrekenen van zorg. Houd alleen die registraties die nodig zijn voor goede zorg, en schrap de rest.
- Maak digitale gegevensuitwisseling eenvoudiger. De overheid moet de regie nemen om dit zo snel mogelijk waar te maken. Dat bespaart veel tijd. Binnen vier jaar kan de administratieve last daardoor met de helft verminderen.
- Laat het zorgstelsel de patiënt volgen. Zorg voor samenwerking zonder hinder van wetten en geldstromen, in plaats van elkaar tegenwerken door concurrentie en marktwerking.

Kwaliteit van leven: toegang tot zorg voor de kwetsbaarste mensen

Mensen die het hardst zorg nodig hebben, krijgen die niet altijd op tijd. Dat moet anders.

- Versterk de eerstelijnszorg. Bevorder samenwerking tussen wijkverpleegkundigen, huisartsen, apothekers en gemeenten.
- Zorg voor genoeg verpleeghuisplekken en nieuwe woonzorgvormen voor ouderen. Investeer ook in palliatieve zorg en voldoende opname- en behandelplekken in de ggz.
- Verbeter de kennis over zorg aan ouderen in het ziekenhuis.
- Steeds meer mensen die zorg nodig hebben, hebben een combinatie van problemen op psychisch, sociaal en fysiek gebied. Zorg voor goede samenwerking tussen ziekenhuizen, GGZ, wijkverpleging, gehandicaptenzorg en verpleeghuizen.
- Hulp en zorg verlenen aan ongedocumenteerden mag nooit strafbaar zijn.

Gezondheid: zet vol in op preventie en zelfredzaamheid

Ziekte voorkomen is beter dan genezen. Een gezondere samenleving vraagt inzet van ons allemaal.

- Een gezonder Nederland is niet alleen de taak van de zorg, maar een vraagstuk voor de hele maatschappij. Van onderwijs tot wonen en van werk tot leefomgeving. Een nieuw kabinet moet ervoor zorgen dat alle ministeries goed met elkaar samenwerken en zich inzetten voor een gezonder Nederland.
- Verminder de verschillen in gezondheid tussen mensen. Maak afspraken voor de lange termijn, bijvoorbeeld twintig jaar, om preventie blijvend te verbeteren en in de wet vast te leggen.
- Maak als coalitie de afspraak om het preventiebudget van gemeenten en zorgverzekeraars elk jaar te verdubbelen. Zorg dat zorgverleners meebeslissen over lokale en regionale gezondheidsplannen.
- Maak gezond leven aantrekkelijker: verlaag btw op groente en fruit, en verhoog belasting op ongezonde voeding (zoals met een suikertaks).
- Praat op tijd met mensen over hun laatste levensfase (proactieve zorgplanning). Wat willen ze nog wel en wat niet meer? Zorg dat zorgprofessionals hier tijd voor krijgen en dat deze zorg gefinancierd wordt.
- Zorgverleners werken steeds vaker samen met mantelzorgers en familie. Mantelzorgers zijn een belangrijke partner in de zorg. Ondersteun ze financieel, bijvoorbeeld via betaald verlof.

Bureau Kabinetsformatie
Postbus 20018
2500 EA DEN HAAG

V&VN
T.a.v. mevrouw B. Buurman
Postbus 8212
3503 RE UTRECHT

Kenmerk: 202500668

Den Haag, 4 december 2025

Geachte mevrouw Buurman,

Dank voor de brief die ik van u mocht ontvangen.

In het kader van mijn werkzaamheden ontvang ik veel brieven, nota's en verzoeken. Ik verricht mijn werkzaamheden op basis van een door de Tweede Kamer geformuleerde opdracht en de daarvoor gestelde termijn. Dat maakt dat ik helaas niet zelf inhoudelijk op uw schrijven kan reageren. Ik vraag hiervoor uw begrip.

Uw brief zal ook in de volgende fase van de kabinetsformatie beschikbaar blijven voor degenen die daarbij zijn betrokken.

Wellicht ten overvloede, zoals op de website (www.kabinetsformatie2025) staat vermeld, worden alle brieven aan de informateur openbaar gemaakt.

Hoogachtend,

Sybrand Buma
Informateur

Tweede Kamer
Bureau Woordvoering Kabinetsformatie
Postbus 20018
2500 EA Den Haag

202500609

Stichting Voor Werkende Ouders
Simon Stevinweg 39
1401TB Bussum

Bussum, 2 december 2025

Betreft; Gezinnen op de agenda

Geachte meneer Buma, meneer Jetten en meneer Bontenbal,

Naar aanleiding van de recente inzichten uit de Staat van Gezinnen 2025¹ (8.729 respondenten) wil ik u graag enkele belangrijke aandachtspunten meegeven voor het regeerakkoord namens ouders en kinderen. Ouders en kinderen zijn op zoek naar sociale verbinding, ondersteuning en de juiste voorwaarden om werk, gezin en zorg te combineren. Ze geven aan dat hun eigen mentale gezondheid onder druk staat en ervaren steeds meer stress. Het is essentieel dat het beleid hen ondersteunt in deze snel veranderende tijd waarin de geopolitieke verhoudingen op scherp staan, individualisme de toon zet en de vergrijzing steeds meer van gezinnen vraagt.

'Ik ben doodsbang voor die kinderopvangtoeslag. Stel je voor dat ik ook zo'n terugvordering krijg omdat ik mijn inkomen niet goed heb ingeschat. Ik blijf liever thuis.'

1. Versterking van de financiële positie van gezinnen

Uit het rapport blijkt dat veel gezinnen kampen met stijgende kosten van levensonderhoud, waaronder huisvesting, energie en kinderopvang. Investeer daarom in:

- **Kinderopvang:** Kinderopvang wordt momenteel vooral beoordeeld vanuit economisch perspectief, terwijl de daadwerkelijke waarde ligt in haar maatschappelijke impact. Ga door met de plannen voor een inkomensafhankelijke, simpel financieringsstelsel. Graag benadrukken wij het belang van een inkomensafhankelijke bijdrage in dit stelsel. Elk systeem met een inkomensafhankelijke bijdrage zal onherroepelijk leiden tot terugvorderingen en daarmee het risico van een nieuw toeslagenschandaal vergroten. Zet een stip op de horizon om het beschikbaar te maken voor alle kinderen. Diverse onderzoeken onderstrepen het belang van kinderopvang voor de ontwikkeling van kinderen. Draag zorg voor 1 portaal waar ouders terecht kunnen voor alle tegemoetkomingen, zoals kinderbijslag en kindgebonden budget. Voeg alle gemeentelijke regelingen samen in hetzelfde stelsel. Dit scheelt veel bureaucratie en onnodige rompslomp. Geef kinderopvangorganisaties verder een maatschappelijke opdracht mee door ze bijvoorbeeld een rol te laten spelen in de lokale, sociale infrastructuur.
- **Verlof:** Verruim ouderschapsverlof tot 100% in combinatie met toegankelijke kinderopvang. Onderzoek de mogelijkheid voor opa en oma verlof, zoals dit ook in Zweden gebeurt. Dit draagt namelijk direct bij aan de betaalbaarheid en toegankelijkheid van de kinderopvang.

'Waar is die village waar iedereen het over heeft? Ik sta er alleen voor.'

79% van de ouders vindt dat een nieuw kabinet door moet gaan met de plannen om de kinderopvang betaalbaar te maken. Slechts 34% van de ouders denkt ook dat de overheid dit gaat doen.²

¹ <https://www.voorwerkendeouders.nl/staat-van-gezinnen-2025/>

² <https://www.voorwerkendeouders.nl/investeer-in-de-kinderopvang/>

2. Gezondheid en welzijn van ouders en kinderen: Kom met een visie op gezinnen.

Uit de Staat van Gezinnen 2025 blijkt dat 78% van de ouders vindt dat de politiek onvoldoende oog heeft voor de belangen van ouders en kinderen. U heeft nu de kans om dit fundamenteel te veranderen door ouders structureel aan tafel te betrekken en hun stem te laten meetellen in het beleid dat hen direct raakt. De mentale en fysieke gezondheid van ouders staat namelijk onder grote druk, mede door financiële druk, mantelzorg, ouderschap, te willen voldoen aan het perfecte plaatje, stress en het ontbreken van een sociaal netwerk of steun uit de omgeving. Helaas vallen al deze onderwerpen in uw overheid onder verschillende departementen.

Kom met een visie op gezinnen in al zijn facetten en uitdagingen. Maak een ouderschapsagenda waarbij er door verschillende ministeries, gemeente en het maatschappelijke middenveld gewerkt wordt aan de ondersteuning van ouders.

In de ouderschapsagenda dient ruimte te zijn voor onder andere de volgende speerpunten:

- Ouderdemocratisering: Ouders dienen te worden betrokken bij beleidsvorming die hen en hun kinderen raakt.
- Maatschappelijke uitdagingen: Aandacht voor actuele thema's zoals vaperen, fatbikes en het gebruik van sociale media.
- Transparante en toegankelijke informatievoorziening voor ouders.
- Eenduidige toegang tot ondersteuning: Voor gezinnen met een zorgvraag is de weg naar hulp vaak onoverzichtelijk. Eén casemanager per gezin kan efficiënter zijn dan meerdere professionals, wat ook kostenbesparend werkt.
- Oudervriendelijk werkgeverschap: Werkgevers moeten worden gestimuleerd en ondersteund in het creëren van werkplekken die een gezonde balans tussen werk en privé waarborgen, met als doel minder verzuim.
- Versterking van sociale netwerken en gemeenschappen: Een betrokken sociale omgeving biedt ouders en kinderen meer veiligheid en welzijn.
- Toegankelijke en veilige speel- en ontmoetingsplekken: Gemeenten dienen buitenspeelbeleid actief te stimuleren om de ontwikkeling van kinderen te bevorderen.

'Je zou verwachten van de politiek dat ze oog hebben voor gezinnen, maar niets is minder waar. Ze zijn alleen met zichzelf bezig terwijl wij niet weten hoe we het allemaal voor elkaar moeten krijgen.'

Wij vragen u met klem om de urgentie te erkennen en samen met ons in te zetten op duurzame oplossingen die ouders en kinderen daadwerkelijk ondersteunen. Door ouders als partners te betrekken, te investeren in de mentale gezondheid van gezinnen en voorzieningen zoals de kinderopvang te erkennen als cruciaal fundament, bouwen we aan een samenleving waarin ieder gezin zich optimaal kan ontwikkelen. Wij hopen dat u het belang van een integrale gezinsvisie als leidraad kiest voor toekomstig beleid.

Met vriendelijke groet,

Marijet Winsemius

Directeur Stichting Voor Werkende Ouders

mwinsemius@voorwerkendeouders.nl

www.voorwerkendeouders.nl

www.stemvanouders.nl

Bijlage: factsheet peiling Stem van Ouders over kinderopvang

FACTSHEET NIEUWE FINANCIERINGSTELSEL

Ouders

93%
deelt de zorg
met een partner

7%
alleenstaand

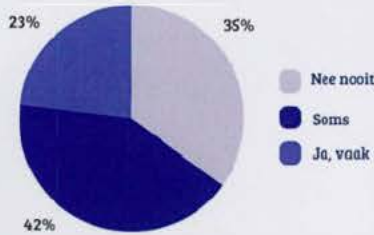

Aantal ouders 6.790 ouders

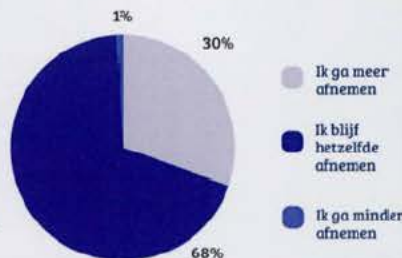
Tijd: 1 oktober 2025 - 23 oktober 2025

Doel: Gedragseffecten ouders bij nieuwe financieringsstelsel kinderopvang

Heb jij wel eens angst of stress over de kinderopvangtoeslag?

Hoeveel ga je afnemen als de kinderopvang financieel toegankelijk wordt?

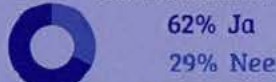
Wat doe je met de informele opvang als de kinderopvang financieel toegankelijk wordt?

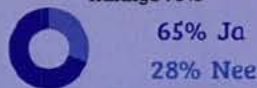
Kinderopvang is 1 van de grootste kostenposten van mijn huishouden

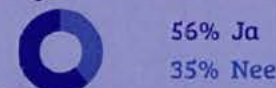
Kinderopvang zou net als het onderwijs een publieke voorziening moeten zijn voor alle kinderen.

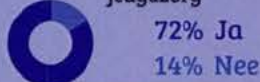
Geboorteverlof voor ouders moet 100% betaald worden, in plaats van de huidige 70%

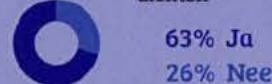
Ouders moeten het eerste jaar na de geboorte van hun kind samen in totaal een jaar 100% betaald verlof krijgen

Er moet een Ministerie van Jeugd en Gezinszaken komen dat zich richt op onderwijs, gezinnen, kinderopvang en jeugdzorg

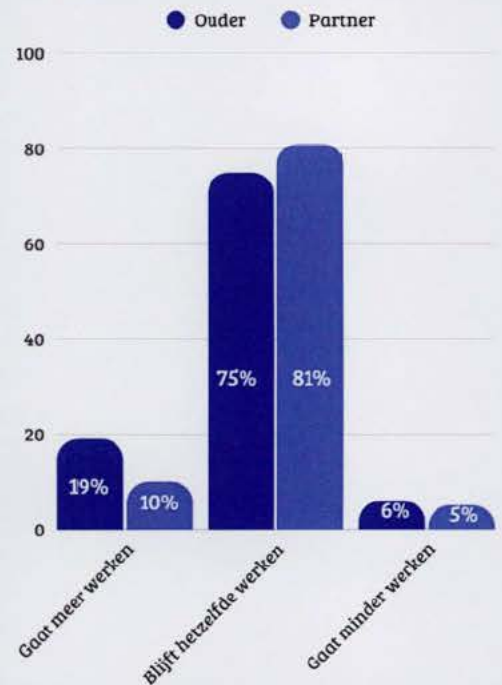
Het is een taak van de overheid om de loonkloof tussen mannen en vrouwen te dichten

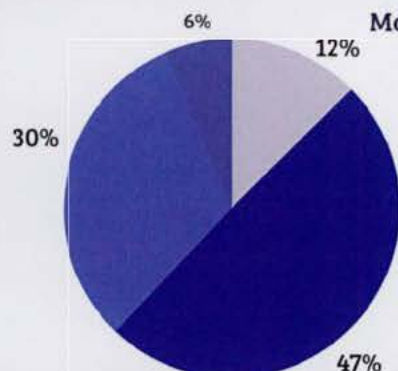
Net als bij de NAVO-norm voor defensie moet er een vast percentage van de overheidsuitgaven geïnvesteerd worden in kinderen en jongeren

Ga je meer, minder of hetzelfde werken?

Mogen kinderopvangorganisaties winst maken?

- Maakt me niet uit
- Winst maken mag, maar de winst moet wel terug in de kinderopvang worden geïnvesteerd.
- Er mag geen winst worden gemaakt als de overheid zoveel bijdraagt.
- Kinderopvangorganisaties mogen gewoon winst maken.

Bureau Kabinetsformatie
Postbus 20018
2500 EA DEN HAAG

Stichting Voor Werkende Ouders
T.a.v. mevrouw M. Winsemius
Simon Stevinweg 39
1401 TB BUSSUM

Kenmerk: 202500670

Den Haag, 4 december 2025

Geachte mevrouw Winsemius,

Dank voor de brief die ik van u mocht ontvangen.

In het kader van mijn werkzaamheden ontvang ik veel brieven, nota's en verzoeken. Ik verricht mijn werkzaamheden op basis van een door de Tweede Kamer geformuleerde opdracht en de daarvoor gestelde termijn. Dat maakt dat ik helaas niet zelf inhoudelijk op uw schrijven kan reageren. Ik vraag hiervoor uw begrip.

Uw brief zal ook in de volgende fase van de kabinetsformatie beschikbaar blijven voor degenen die daarbij zijn betrokken.

Wellicht ten overvloede, zoals op de website (www.kabinetsformatie2025) staat vermeld, worden alle brieven aan de informateur openbaar gemaakt.

Hooftachtend,

Sybrand Buma
Informateur